

ШЫН

№ 52-53
(17853-54)

2010 чылдың
май 6,
четверг

Садар өртээ
8 рубль.

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Интител-политиктиг солун

e-mail:shyntuva@mail.ru

МАЙ 6 – Тыва Республиканың Конституциязының хүнү

Байыр чедиришкүннери

Хүндүлүг хамаатылар!

Тыва Республиканың күрүнө байырлалы – Конституция хүнү-биле силерге байыр чедирип турар.

Тываның Үндезин Хоойлузунун эңгелгил хүнүн конституция тургустунуп, тыва чоннун күрүненин чыгаралының чаа үе-чадазында күп тур бис.

Кандыг-даа хоойлу ышкаш, конституция дээрже кажан-даа дээп олбас «ыдыктап каан чүүл» эвес. Чурттуң экономиктиг көдүрүшкүнүн сорулгалары, социал-экономикаларның шийтпирлери, индустриалдыг угаан-бодал чаартылгазы федералдыг-даа, регион-даа

деңгелдеринге хоойлужудулганы улам ыңай сайзыраңгайжыдарын үе-үелеп негеп келир. Ыңчангаш 2001 чылда бистиң хүлээп алганывыс Конституцияны улам ыңай сайзыраңгайжыдар негелде чугаа чокка тургустунуп келген.

2010 чылдың апрель 11-де болган бүгү чоннун бадылаашкыннарының түннелдери Конституцияга өскерилгелер кириер дээн идея интителде сеткил-хөөнгө дүгжүп, чогуур үезинде болган дээрзин көргүскен. Конституция чаартылгазын чаңгыс үн-биле деткээш, Тываның хөй националдыг чону улуг Россияның чаңгыс аай экономиктиг, политиктиг болгаш эрге-хоойлу

делгемнеринге төрөөн республиказы дүрген хөгжүзүн дээш бадылаан. Бүгү Тываның референдуму кайгамчыктыг болушкунун бүдүүзүндө – Россияның улустарының фашистиг Германияны Тилээнинин 65 чыл оюнда эрткени дыка онзагай болган.

Күштүг болуп турар Конституцияга кириген өскерилгелер эрге-чагырга органның тургузуун көскүзү-биле өскерттип, чон мурнунга оларның харысалгазын бедидип, хамааты интител черлеринин улам ыңайгы сайзыралыга бараан болуп турар. Ындыг-даа болза, оң демократтыг чаалап алышкыннарын камгалап, хамаатыларның делгем эргелерин болгаш хосталгаларын магадылап

турар үндезин чүүлдерин чайгылыш чок хевээр арткан.

Конституцияның күштүг болгаш «ажылгыр» чоруунун кол негелдези болза, хөй-ниитинин чөпшээр-жилгежи болгаш политиктиг турум чорук болур. Бо негелделер бистиң чонувуска бо хүнде аажок чугула болуп турар, чүге дээрже, хамыктын мурнунда, бистиң сырый каттыжышкынывыстан, демниг чоруу-вустан болгаш чүткүлдүүвүстен Тываның келир үезин, бистиң ажы-төлүвүстүн келир үезин тодарадыр сорулгалары шийтпирлээри хамааржыр.

Тыва Республиканың хөй националдыг чонунга Конституция

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

хүнү-биле байыр чедирип, бүгү чаңгыс чер-чурттугларымга аас-кежиин болгаш чаагай чүүлдерни, тайбыңны болгаш чечектелиш-кинни күзедим!

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларым!

Күрүнө байырлалы – Тыва Республиканың Конституциязының хүнү-биле чүректин амызындан чедирген байырымны хүлээп алар үернер!

Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузун үлээп алганының эңгелгил хүнүн бөгүн өмдөглөп тур бис. 2001 чылдың май 6-да бүгү чоннун бадылаашкыны-биле республиканың Конституциязы хүлээп алдыганы, ону арарык 10 хире чыл удуртулга болдуруп элдвис. Ол ынчангы үениң негелдезинге үгүжүп, регион хоойлужудулгазының база бир быразы кылдыр дыка хөй кижиге ыңдиңип турган.

Амгы үеде Тыва база катап Конституция чаартылгазының үезинде келген. Конституцияның негелделери юридиктиг документ болганындан бот-боттарынга чөрүшпес куржулуг. Апрель 11-де болган референдумга Тываның чурттакчылары республиканың күштүг болуп турар Конституциязынга өскерилгелерни кириер дээш бадылааннар,

оң чамдык чүүлдер чурттуң Үндезин Хоойлузунга дүүшпейн турган. Ол өскерилгелер Тываның Улуг Хуралына база хамааржыр, бодунун үезинде ол интител-политиктиг харылзааларны чавырылдырар күш бооп турган. Чаңгыс палаталыг парламентини тургузары – үениң негелдези-дир, ол чоннун шийтпир-биле база быжыглаттыганы.

Конституция ол дээрже хамыктын мурнунда, хамааты интителдин эрге-ажы-дыр, ооң эң үнелиг чүүлү кижиге дээрзин хамааты бүрүзү утпаза чогуур. Ыңчангаш бо төгүлүг хүнде шуптунарга чурттуң төлөптүг хамаатылары болурун, боттарының конститушчу эргелерин билирин, ол дээш идепкейлиг туржурун күзээр-дир мен.

Силерге быжыг кадыкшылды, күш-ажылга чедишкүннерни, аас-кежикти болгаш чаагай чорукту күзедим!

Хүндүткел-биле,
Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Төлээлекчилер палатазының даргазы
Х. МОНГУШ.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым!

Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазының депутаттарындан Тыва Республиканың Конституция хүнү-биле байыр чедириш-кинни хүлээп ал көрүңер!

2001 чылда хүлээп алдыганы Тыва Республиканың Үндезин Хоойлузу күрүнө эрге-чагыргазының, тус чер бот-башкарылганын болгаш республиканың хамааты интител-линин хевир-шынарының тургустунар болгаш быжыг чорудулгаларына үндезин болуп, республиканың амыдыралының быжыг туружу апарган. Конституцияның хамааты бүрүзүгө төлөптүг амыдыралды болгаш хостуг сайзыралды магадылап турар нормаларын чайгылыш чок сагыыр чорук Тываның чурттакчыларына тургузукчу ажыл-ишти кылып, боттарының ажы-төлүн оожум-шөлзөн, чаагай сеткилдин байдалына естүрүп кижизидер арганы хандырып турар. Социал-экономиктиг дүрген өскерлип турар байдалдын, чурттуң чаңгыс аай эрге-

хоойлу шөлүнүн амыдыралга тургузуп келген негелдезин езугаар Тываның 2001 чылдагы Конституциязынга эдилге кириери чугула апарган. Бо чылын республиканың чурттакчылары бүгү чоннун референдумунга Тыва Республиканың Конституциязының чаа эдилгезин деткээнер, ол дээрже Россияның амгы үедеги байдалдарында республиканың хөгжүлдезинге база бир базым-дыр. Силерниң күш-ажылыңар, ажыл-херээрже бедик мергежилдиг болгаш шынчы хамаарылгаңар Тываның болгаш Россияның хамаатыларының конституция езугаар кол-кол эргелерин боттандырырга идиг болур дээрзинге бүзүрээр мен!

Силерге чаа-чаа чедишкүннерни, эки чүүлдерни, аас-кежикти болгаш чаагай чорукту күзедим!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының
Хоойлужудулга палатазының даргазы
В.ВАЛЬКОВ.

Тыва Республиканың Чазаанда

Айлаң ДАРЖАА

ПЕНСИОНЕРЛЕР – ЭҢ ШЫНЧЫ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕР

● Электри энергиязы дээш кымнар өрелигил?

Апрель 29-та ТР-нің Чазааның хуралдаар залына республиканың албан черлеринин болгаш чурттакчыларының чылыг болгаш электри энергиязы дээш өрелеринин болгаш ону чайладырының талазы-биле хемчеглерин дугайында хурал болуп эрткен.

Апрель 1-ниң көргүзүү-биле, электри энергиязы дээш республиканың ниити өрөзи 345,2 млн. рубль, ооң ишинде чурттакчы чоннун өрөзи 138,5 млн. рубль азы ниити өрөң 40 хуузу болуп турар.

Ол бүгү өре каяа чедирип болурул? «Тываэнергосбыт» ААН-ни буураан деп санааш, ооң орнунга чурттакчы чонга электри энергиязын республика даштындан

өске албан черлери садып эгелээр, ынчан өртектөр-даа, садыгы-даа өске болур. Ол чорук республиканың чурттакчыларында-даа, албан черлеринде-даа берге байдалды тургузуп болур.

Республиканы идик-хеп, аш-чем-биле хандырып турар сайгарлыкчылар ону Кыдаттын Маньчжурия, Москва, Новосибирск хоорайлардан садып алгаш, REPUB-

ликага келгеш, орунун өртөөн болгаш боттарына амыдыраар хире хууларны немээш, садып турар болгай. Электри энергиязының талазы-биле база ындыг. Электри чырыын бүдүрүп турар Саяно-Шушенскоениң, Красноярскиниң ГЭС-теринин бүдүрген электри чырыын бистиң республикавыста тускай дугуржулга езугаар садып турар. «Тываэнергосбыт» ААН бистиң республикавыстың күүсекчи эрге-чагыргазының адаанда турар болгаш республиканың социал ужур-дузалыг албан черлеринге найысылалга электри чырыын өжүрбейн турар.

(Уланчызы 2-ги арында).

Хөй националдыг Тыва Республиканың хүндүлүг чурттакчылары!

Тыва Республиканың Конституция судунун өмүңээзинден силерге Тыва Республиканың Конституция хүнү-биле байыр чедирип тур мен! Бөгүн бистиң республиканың эң чугула байырлалдарының бирээзин өмдөглөп тур бис. 2010 чылдың апрель 11-де бүгү чоннун бадылаашкыны-биле республиканың Үндезин Хоойлузунга эдилгелерни хүлээп алганы күрүнө тургузуун, хамааты тайбыңны болгаш чөпшээржилгени быжыг-лаарыга чугула үе-чада болган, а эң кол чүүл – Россия-биле чаңгыс аай эрге-хоойлу делгеминге чурттаарыне бистиң хөй националдыг чонувустун күткүлүн көргүскен.

Үндезин Хоойлу болза Тыва Республиканың хөй националдыг чонунун эргелеринин болгаш хосталгаларының быжыг магадылалы болуп, ооң төгү болгаш угаан-бодал эртинелеринин камгалалын хандырып турар. Тыва Республиканың Конституциязы республиканың эрге-хоойлу системаның үндезини болган, аңаа республиканың күрүнө эрге-чагырга органның чаа системазы тургустунган. Ооң ачызында бистиң хөй националдыг республикавыста экономиктиг болгаш политиктиг реформа боттанып турар.

Тыва Республиканың Конституциязының чарлааны үнелиг чүүлдер бистиң республиканың моон сонгааргы хөгжүлдезинге бараан болзун, бистиң республикавыстың чаагай чоруунга болгаш чечектелишкенинге чаа-чаа чедишкүннерлиг хүннер бистиң амыдыралывыска көвүдезин, а Россия Федерациязының чаартылгаларына сөөлгү чылдарның чедишкүннери Тываның чечектелишкенин ниити күженишкүннеривис-биле чедиң алырынга бүзүрелди биске быжыглаар.

Силерге болгаш силерниң чоок кижилеринерге кадыкшылды, чедишкүннерни, өөрүшкүнү болгаш аас-кежикти күзедим!

Тыва Республиканың Конституция судунун даргазының
хүлээлгезин күүседип турар А.П. Саая.

МАЙ 7 – Радио хүнү

Байыр чедиришкүни

Харылзааның болгаш информация коммуникация технологиязының хүндүлүг ажилдакчылары!

Силерниң профессионал байырлалыңар — Радио хүнү-биле сеткилдин ханызындан байыр чедиришкүннерин хүлээп ап көрүңер!

Ооң төөгүзү ханы онза-демдектиг: ол 1945 чылда, бистиң чонувус фашисттерге эжелекчилерни баскан Улуг Тирилелгениң бүдүү-зүндө болгаш улуг орус эртемден А.С.Попов радиону чогаатканының соонда 50 чыл болуп турда, тургустунган.

Бо чылын Радио хүнү онза байырланчыг байдалга эртер, чүге дээрге үш байырлал демдегледип турар бис: дайынчы харылзаажыларның ол хүнү чоокшулады-

рынга, ону чедип алырынга төлептиг үлүүн киригени Тирилелгениң 65 чылы, радиону чогааткандан бээр 115 чыл болгаш Радио хүнүн доктаатканындан бээр 65 чыл.

Бөгүн ол байырлалды бодунуу деп санап турар тускай эртемниглерниң саны көвүдээн. Бистиң амыдыралымысче мобильдик соталыг харылзаа, Интернет, чурагайлыг технологиялар, эдеринчи таварыштыр телевидениези бүзүрелди-биле кирген.

Харылзааның чаа дериг-херекселдери ниитилелдин социал-экономика хөгжүлдээзиниң кол кезээ болбушаан, бисти мөөңөттинген, медээлеттинген, а ол дээрге хостуг болдуруп турар.

Информация коммуникация адырының ажыктыг, бүзүрелдик болгаш демниг ажылындан күрүнениң чаагай чоруу, ооң камгалал шынары, хамаатыларның амыдырал-чуртталгазының төлептиг болуру хөй кезинде хамааржып турар.

Тывада харылзааның болгаш информация коммуникация технологиязының ажилдакчыларынга «өйлүг хүлээп алышкынның зоназынга» кезээде турарын күзүздир мен!

Ажыл-ижиңерге чаа-чаа чедиришкүннерни, быжыг кадыкшылды, Силерге болгаш Силерниң өгбүлөңерге чаагай чолду, ааскежикти болгаш ажыл-херээңер бүдүрүп болурун күзүздүр мен!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.КАРА-ООЛ.

ЭРГЕЛЕРНИҢ, ХОСТАЛГАЛАРНЫҢ МАГАДЫЛАЛЫ

Бөгүн демдегледип турарымыс Тыва Республиканың Конституциязы 2001 чылдың май 6-да республиканың бүгү чонунун референдумунга хүлээп алдынган. Эрткен тос чыл дургузунда ол Үндезин Хоойлу Тыва күрүнениң кол удуртулга болдуруп документизи, эрге-хоойлу актызы болуп, хамааты кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын Россияның Конституциязы-биле кады магадылап келген, аңаа үндезилеп, күрүне болгаш тус чер эрге-чагырга органның хевирлеп, күрүне гимнин, күрүне тугун аңаа үндезилеп бадылап алган бис. Тыва Республиканың Россияның төп федералдыг органны-биле, өске девискээрлери-биле кады амыдыралыга, оон туржук, даштыкы күрүнелер-биле харылзааларга сөөлгү Конституция улуг ужу-дузалыг болуп келген дээрзин айтыр апаар.

Амыдырал чаңгыс черге турбас. Демократияның оруунче чүгле тозан чылдарның эгезинде кирген Россияның бурунгаарлаар оруунга өскерилгелерни амыдырал барык хүн бүрү тургузуп келген. Чурттуң политиктиг-даа, экономика-даа, социал-даа амыдыралыга чаартылгалар доктаамал болуп келген. Ооң уламындан регионнарның конституцияларына, уставтарына дээн ышкаш амыдыралга эргежок чугула документилерге өскерилгелерни Россия Федерациязының Конституциязынга дүүштүрери-биле удаа-дараа кирип келген.

Тыва база оон чайлаваан. Тос чыл бурунгаар «төрүттүң» Конституцияга өскерилгелерни кири-рин амыдырал негей берген. Ооң чамдык чүүлдеринде федералдыг конституцияга карыштактар көстүп келген. Ниитизи-биле эдер ужурулг чүүлдерниң саны 11 чедип, өскерилгелер кири-рин негей берген. Кандыг-даа Конституцияның чүүлдеринге өскерилгелер кири-ринде оларны баштай ээлгир болгаш кадыг деп ийи бөлүккө чарарын айткан юридиктиг негелде бар. Ээлгир бөлүккө кирип турар чүүлдерни аңаа хамаарыштыр кандыг-бир хоойлу хүлээп алгаш, эдип ап болур. А кадыг бөлүккө санатканын тускай ажыл чорудуп, харындаа референдум эрттиргеш, эдер апаар. 2001 чылдың Конституциязының 1 болгаш 16 дугаар кезектеринде чүүлдер кадыг бөлүккө кири-рин болгаш чүгле референдум езугаар эттинер болган. Ша-кычаар ол өскерилгелерни бүгү чонун бадылаашкынчы үндүрүп,

Тываның соңгуур эргелиг чурттакчыларындан чөпшээрел айтырары эргежок чугула апарган. Ооң уламындан эгелекчи бөлүк тургустунуп, ол 11 айтырыгны, карыштактарны референдум дамчыштыр эдип алыры-биле Үндезин Хоойлу эдилгелерни белеткээш, чонун бадылаашкынчы кириген. Чон ол саналды апрель 11-де дөк-кээ дээрзин билдир бис.

Бо чазын эрткен политиктиг кампанияның түңнелинде Конституцияга хамаарыштыр кандыг чүүлдерни ойнап алган бис? Ха-мыктың мурнунда Россия Федерациязының Президентизи Дмитрий Медведевтиң Федералдыг Хуралга кылган Айыткалынга Тываны эң хөй депутаттыг деп шүгүмчүлелин-ден түңнел үндүрүп, ажылды ба-чымыдалаш эвес, хоойлу дүүштүр чоруткаш, депутаттар санын кы-зырганымыс ол. Ынчан кээрге, парла-ментте чарыгдаттынып турган акша дыка кызырлыр, дотация ачызында чурттап турар республи-кага ол дыка чугула.

Россияның Конституциязы бол-гаш федералдыг хоойлулар-биле карыштак бооп турар чүүлдерни Конституцияга чалгачканымыс ол. Бо дээрге нарын турган айты-рыг дээрзин чугаалаар апаар. Чу-гула документизинде федерация-ны-биле дүүшпейн баар деп чү-вени төп яамаларда, ведомство-ларда билбес кижилер барык чок, ынчангаш чонун ажыл-амыдырал-биле холбашкан айтырыгларны чугаалажырга моондактар болган-чок тургустунуп кээр турган. Ындыг чүүлден ам адырылганымыс ол.

Республика баштыңының ал-бан-дужаалыга хамаарыштыр «Президент—Чазак Даргазы» деп чаа чүүл көстүп келген. Ону чаа дээр база берге, ол албан-дужаал 1992 чылдан 2001 чылга чедир тур-ган. Ынчан бистиң республикавыс-тың ат-алдарына, эрге-байдалына хамаарыштыр элээн бедик дең-нелге турган бис. Ооң соонда ол албан-дужаалды ап каалкан соон-да, байдал чавызааш дээн. Федерал-дыг төпке-даа, өске регионнар-даа, даштыкы чурттарга-даа «Чазак даргазы» деп албан-дужаал биле «Президент» деп албан-дужаалдыг ылгалы аажок улуг болгай, кандыг дужаалдыг келген кижиниң эрге-байдалы аңаа дүүшкөк болур ужурулг. А республиканың иштинге Тываның Президентизи Чазактың баштыңы болбушаан, социал-эко-номиктиг болгаш өске-даа чугула айтырыгларны чазак-биле кады

шиитпирлээр. Ооң президент ал-бан-дужаалы чазак биле парламен-тин аразына туруп кээп болур үскүлөжишкүннерни болдурбас улуг быра болур дээрзинге идегеп турар бис.

Президент албан-дужаалын бистиң республикага катап тургуза-рының эргежок чугулазының дуга-йында «Тыва Республиканың Кон-ституциязынга өскерилгелер ки-ри-риниң дугайында» Тыва Респу-бликаның Конституция хоойлузу-нун телевиделин бүгү чонун чугаала-жып турары үеде «Шынның» дыка хөй номчукчулары редакцияже чоруткан чагааларына бижип турганнар. Бо талазы-биле чонун саналы аажок өттүр көргөн болгаш мерген болган дээрзин онзалап демдеглээр херек. Ылаңгыя Тыва-ның Улустун чогаалчызы Алек-сандр Даржай Тыва дээрге Рос-сияның чурт чуруунда кызыгаар черде турарын билбес кижилер чок дээрзин айтып, бичии-даа болза, даштыкы чурттар-биле чоок черде Россия Федерациязының субъекти-зиниң удуртукчузу даштыкыже (бо таварылгада Моолче, Кыдатче) эпти-ле баар болгай дээрзин ол бижип турар. Өске чуртка барган Чазак даргазы албан-дужаалдыг кижилер ооң президентизи-биле ужу-ражыры нарын болур дээрзин айткан. Оон аңгыда Тываның пре-зидентизи дээрге чазак болгаш парламент деп ийи адырны каттыш-тырып, мөөңөп турар эрге-дужаал деп, А. Даржай демдеглээн. Ооң-биле каттышпас аргажок.

РСФСР-ниң девискээринге баштайгы Конституция 1918 чылда хүлээп алдынган. 1993 чылдың декабрь 12-де хүлээп алдынган Россия Федерациязының ам күштүг болуп турар Үндезин Хоойлузу эге чүүлден, ийи кезектен, тос эгеден, 137 чүүлден болгаш шилчилгелиг база түңнел чүүлдерлиг тос пара-графтан тургустунган. Конституция Россия Федерациязының консти-тусчу тургузуун быжыглап, хамаа-тыларның эргелерин болгаш хосталгаларын магадылап турар. Тываның күштүг болуп турар Конституциязы эге чүүлден, ийи кезектен, он чеди эгеден, 143 чүүлден тургустунган. Бо чазын чонун кириген эдилгезин езугаар ол чурттуң Үндезин Хоойлузу-биле карыштактар чок болгаш амы-дыралга ажыглаар бүрүн эргелиг чугула документ болу берген.

Байырлал-биле, эргим номчук-чулар!

ПЕНСИОНЕРЛЕР — ЭН ШЫНЧЫ ХЕРЕГЛЕКЧИЛЕР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Эрткен чылын чайгы айларда республиканың дыка хөй суурла-рынга электри чырыын өжүрер ужу-ра таварышкан. Ам ол байдал улам дүшкүрүлүп, чырык өжүрер байдал катапталгынарының кырында келген.

Эң элдеп чүве — республикада чырык, чылыг энергиялары дээш өрелиг кижилер эки шалыңныг черлерде ажылдап турар. Ол дээр-ге суд ажылдакчылары, суд пристав-тары, үндүрүг албанының ажыл-дакчылары, шагдаалар, эмчилер, башкылар-дыр. Пенсионерлер аразында өрелиг чурттакчылар барык чок. Суд приставының бажыңының чырыын үзе кескен азы өнчүзүн хавырган деп чүүл дыңнал-бас. Боду өре төлөвейн чыткаш, өске кижиден өре негээрин канчап диттигип турар ажылдакчылар ийик?! Хуралдың киржикчилери база бир дугаар мындыг айтырыгны салган. Суд приставтарының ажи-лынга хамаарыштыр: өре негээрин дилээн билдиришкүннер болгаш бүдүрүлгө кирген ажылдап кириген херектерниң саны дүүш-пейн турар боор чорду. Билдингир «узуң холдуг» юристерге хамаа-рыштыр херек оттурбааны ол чада-вас.

Кижилер бүрүзүнүн хууда медээ-лериниң чажыдын камгалаар эрге-хоойлу актылары хөй-ле өрелерни негээринге шаптык болуп турары ол. Ынчан кээрге черле албан черлериниң адын, ооң удуртукчу-зунун адын адааш, парлап үндүрер болза, өрелер негеттинер боор деп бодаар мен. Ажыглап турар ачы-дузалары дээш кижилер бүрүзү төлээр болза, республиканың ам бо каш дугаар эде адаттынып турары ААН доктаамал ажылдаар аргалыг болур-дур. Ынчангаш:

1. Коммунал ачы-дузалар болгаш электри чырыы дээш төлөвирлерни албан черлериниң удуртукчулары-биле дугуржулганы чаргаш, саналга килдистеринге (бухгалтериясына) удур тыртып ап турар болурун;

2. Ол ачы-дузалар дээш пен-сионерлер болгаш хуу ажил-агылыглар тускай терминалдарга төлөптер аргалыг болурун чедип алза, чүгүртээр боор.

Улуг-Хем кожуунда эң өре

төлөвес ажилдакчыларның а-чирлери:

Улуг-Хемниң кожуун эгези-зиниң 152 ажилдакчылары 1 м 493 муң рубльге чүгле чылыг дө-өрелиг. Эдип-чазап кижилер ко-лонияның (ЭЧКК) 213 ажил-чылары 636 муң рубль өрелиг.

Ак-Довурак хоорайда чы-дээш эң хөй өрелиг ажил-дарлыг албан черлери:

Барыын-Хемчик кожуун-нелгезиниң 225 ажилдакчы-2 млн. 7,5 муң рубль өрелиг, «Даг-дүгү» комбинатының 95 а-дакчылары 834,8 муң рубль өрелиг.

Чеди-Хөл кожуунда чы-дээш эң хөй өрелиг ажил-чыларлыг албан черлери:

9 дугаар ПУ — 45 ажил-848,3 муң рубль өрелиг.

Үстүнде адаан албан чер-ниң удуртукчуларына ха-рыштыр — олар бо ажил-дарының өрелерин негээр-маанчок, боттарының албан-лериниң өрелерин безин дуга-турар улус болду.

Барыын-Хемчиктиң КТЭ 571 муң рубль, Ак-Довура-педучилищени — 329,1 муң р 6 дугаар хевирниң школа-нады 231,6 муң рубль, наркоти-эмнелгези 212,1 муң рубль өрелиг.

Чеди-Хөл кожуунда кыргы-пансионаты 299,3 муң рубль 9 140 муң рубль, КИХЭ — 55, рубль өрелиг.

Улуг-Хем КТЭ — 933,1 рубль, Хайыраканниң ба-интернады 581,7 муң рубль, 581,7 муң рубль, Шагаан-Ар-1 дугаар школазы 318,2 муң өрелиг.

Кандыг байдалда өреден-лып ап болур бис? Каш с пенсия ап олурар кыргынар-лерин «тас кылдыр» төлөп т-элээн, харын-даа шыырак-дырлыг ажилдакчылар рес-пуб-лика албан черлериниң бу-рынга чедирген болурга, болур боор!

Ямыларның болгаш му-палдыг тургузуларның уд-чулары бо өрелерни чайладыр-хемчеглер ап, ажилдаары «Тываэнергосбыт» ААН-ниң б-Кызыл ЧЭТ-тиң салым-хамааржып турарын меде-реттеш, хемчеглерни алып боор идегеп каалы.

ЧААГАЙЖЫТТЫНЫП СЕПТЕТТИНГЕН

● Тывада чарлаттыг «Мээн тирилелге» төлөвилелге хамаа-рыштыр Ада-чурттуң Улуг дайыны-ның киржикчилеринге тураскааткан тураскаалдарны болгаш өске-даа черлерни чаагайжыдар, ашта-арыглаар талазы-биле ажилдар уламчылап турар. Оргкомитеттин шийитири-биле бо акция июнь 20-ге чедир уламчылаар.

● Кызыл кожуунда обелиски-лерни септеп турар: Каа-Хем, Эрбек болгаш Элегес-Аксы суур-ларда ол сорулга-биле 12-15 муң рубльди аңгылап үндүрүп берген.

● Сарыг-Сеп суурда обелис-кини база септеп турар, «Тирилелге дээш мөгөйип тур бис!» деп акция-ны Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери чаңгыс чер-чурт-тугларына тураскааткан мемо-риалдыг комплексти тургузар со-рулга-биле акша-хөреңги чыыл-дазын чорудуп турар. Ам безин 160 муң хире рубль чыгдынган.

● Чаа-Хөл кожуунда чурттуң Улуг дайынының жикчилеринге тураскааткан мемориалдыг төлөвилели дээш курсту чарлаан. Чаа-Хөл с орту-мак школаның чурулга кызы Анатолий Даш аңаа тик-болган. Мемориалды тудуп та-зарына херек акша чыылда-рун турар. Тыва эки турачы-ады-биле адаан кудумчул мемориалдыг самбыраларны а-скаан.

● Өвүр кожуунунун Хандыда мемориалдыг комплек-теттиниң чаагайжыттыгын. Отче орукту асфальттылаан.

● Эрзинде дайынчы ал-аллеязы чаагайжыттыгын. А дайынчылар Артур Норбу бил-лери Серээдарның чурттап-ганы бажыңнарында турас-самбыраларны аскаан.

● Май 7-де Эрзинниң Б-Бажы суурга эки турачы Даваадорнуң хөрек тураска-тургузар.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫКТАРЫ

Тыва Республиканың Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле Дайвийням Батсайханның шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың болгаш Моолдун аразында азыраада найыралды быжыг-дарыгга, хей чылдарда кады ажилдажыл-болгаш экономиктиг харылзааларны өнүктүрүп салышкыны дээш Тыва Республиканың «Шылгараңгай күш-ажыл дээш» медалы-биле Моолдун Убса-Нур аймааның аймааттылар Төлээлекчилеринин хуралының даргазы **Дайвийням Батсайхан** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың март 31 №38.

Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты А.М.Достайга тыпсырының дугайында

Күш-культура болгаш спорт адырынга азыраа салгалды кижизидер херекке ачылды дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Тыва Республиканың Өвүр кожунунун «Ханда-йтының ниити билигинин ортумаа школазы» ниити билигинин муниципалдыг албан черинин күш-культура башкызы **Александр Мон-тович Достайга** тыпсыр.

Кызыл хоорай
2010 чылдың март 31 №39.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле М.О. Лопсан-Серенни шаңнаарының дугайында

Өөредилге адырынга чедишкенини болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожунунун чагыргазының өөредилге эргелелинин кол специали-
Мария Ондаровна Лопсан-Серенни шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың март 31 №40.

Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожунунун «Кызыл-Мажалыктың ниити билигинин №1 ортумаа школазы» ниити билигинин муниципалдыг албан черинин башкыларын шаңнаарының дугайында

Өөредилге адырынга чедишкенини болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле орус дыл болгаш литература башкызы **Татьяна Хер-тековна Доржуну**, математика башкызы **Олга Дугар-ооловна Монгушту** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың март 31 №41.

Тыва Республиканың Барыын-Хемчик кожунунун «Аксы-Барлыктың ниити билигинин ортумаа школазы» ниити билигинин муниципалдыг албан черинин башкыларын шаңнаарының дугайында

Өөредилге адырынга чедишкенини болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле математика башкызы **Дарья Дагбиевна Сарыгланы**, биология башкызы **Сенденмаа Хомушкуну** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың март 31 №42.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Ч.Ч.Кыргысты шаңнаарының дугайында

Өвүр кожунунун аныктарының ортузун-га кадык-чаагай амыдыралды пропаган-дарының талазы-биле хей-ниити идепкейлиг ажил-чорудулгазы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Өвүр кожунунун көдээ чурттакчылыг чер Саглы чагыргазы-ның кол бухгалтери **Чечена Чаш-ооловна Кыргысты** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 2 №44.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле А.Х.Монгушту шаңнаарының дугайында

Муниципалдыг албанның адырынга хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле «Тыва Республиканың Кызыл кожунунун Сукпак сумузу» көдээ чурттакчылыг черниң баштыңы **Алефтина Хеймер-ооловна Монгушту** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 9 №45.

Тыва Республиканың чуртталга-коммунал ажил-агының тургустунганының 65 чылы-биле холбаштыр ооң ажилдакчыларын шаңнаарының дугайында

Чуртталга-коммунал ажил-агы ады-рынга чедишкенини болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Кызылдың «Водопроводно-канали-зация системалары» КХН-ниң кол инженери **Андрей Сергеевич Козловцевти**, Улуг-Хем кожунунун «Универсал» ХАН-ның чингине директору **Руфина Давааевна Сендини**, Кызылдың «Банно-прачечный комбинат» муниципалдыг унитарлыг бүдүрүлгениң ажилдакчызы **Валентина Григорьевна Чактинаны** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 9 №47.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Д.Э. Сафиуллинни шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың девискээринге бой-дус халавының уржуктарын чайладыр тала-зы-биле хемчеглерни дарый организаастаар херекке ачы-хавыязызы дээш Тыва Респу-бликаның Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Россияның ОБЯ-ның Сибириниң регионалдыг төвүнүн начальниги **Данияр Эльгизарович Сафиуллинни** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 9 №48.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле С.М. Зубовту шаңнаарының дугайында

Тыва Республиканың Мөңгүн-Тайга кожунунун девискээринге бойдус халавының уржуктарын чайладыр хемчеглерни болгаш чурттакчы чонга дуза чедирер талазы-биле дилеп-тывар ажилдарны чорударынга бедик мергежилдиг чоруу дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Россияның ОБЯ-ның Сибириниң регио-налдыг төвүнүн авиация баазанының коман-дири **Сергей Михайлович Зубовту** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 9 №49.

С.А. Намчакка класс албан-дужаалын тыпсырының дугайында

Тыва Республиканың Москвада бүрүн эргелиг төлээзинин оралакчызы **Светлана Адисовна Намчакка** Тыва Республиканың 3-кү клазының күрүнө чөвүлекчизи класс албан-дужаалын тыпсыр.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 14 №50.

«Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Р.С. Чакарга тыпсырының дугайында

Хоойлу-дүрүмнү болгаш корум-чурумну быжыглаар, хамаатыларның эргелерин болгаш хоойлуга дүүшкен сонургалдарын болгаш хоойлуга дүүшкен ачы-хавыязызы дээш «Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Россия Федерациязының Дээ-ди судунун судьязы **Рита Сояновна Чакарга** тыпсыр.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 №51.

хоорайның девискээр соңгулда комиссия-зының даргазы **Мария Хомушкуну** Лун-дупту, Кызыл кожунунун девискээр соң-гулда комиссиязының даргазы **Чинчи Сур-тал-ооловна Монгушту**, Сүт-Хөл кожунунун девискээр соңгулда комиссиязының дарга-зы **Чодураа Оолаковна Бүрбүнү**, Ак-Довурак хоорайның Чкалов соңгулда комис-сиязының даргазы **Зоя Дамбыраевна Он-дарны**, Кызыл кожунунун чагыргазының ап-парадының участок соңгулда комиссиязы-ның даргазы **Светлана Октуевна Монгушту**, Тере-Хөл кожунунун девискээр соңгулда ко-миссиязының даргазы **Ай-кыс Аракчаевна Аймааны**, Сарыг-Септин чөөн талакы №77 участок соңгулда комиссиязының даргазы **Светлана Константиновна Созинованы**, Сүт-Хөл кожунунун девискээр соңгулда ко-миссиязының администратору **Станислав Сергеевич Салчакты** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 №52.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Хей-ниити-политиктиг турум байдалды, националдар аразында чөпшээржилгени хандыраар херекке улуг салышкыны болгаш идепкейжи хамааты туружу дээш Тыва Рес-публиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле кадык камгалалының «Би-Хем-нин төп кожунун эмнелгези» муниципалдыг албан черинин кол эмчизи **Күдер Кенден-ович Монгушту**, Сүт-Хөл кожунунун «Төп кожунун эмнелгези» кадык камгалалының муниципалдыг албан черинин ажилдакчызы **Өлзеймаа Бады-Сарайевна Монгушту**, кадык камгалалының «Тес-Хем кожунунун төп кожунун эмнелгези» муниципалдыг албан черинин кол эмчизи **Чечек Ондарович Хал-быш-оолду** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 №53.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Хей-ниити-политиктиг турум байдалды, националдар аразында чөпшээржилгени хандыраар херекке улуг салышкыны болгаш идепкейжи хамааты туружу дээш Тыва Рес-публиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле ХПТУ-4-түн директорунун оралакчызы **Анна Мухаметжанова По-тапованы**, ниити билигинин «Кызылдың №15 гимназиязы» муниципалдыг албан черинин директору **Светлана Михайловна Ощеп-кованы**, Тес-Хем кожунунун өөредилге эргелелинин начальниги **Галина Оюновна Достайны**, Чеди-Хөл кожунунун ниити билигинин «Хөлүктүн ниити билигинин орту-мак школазы» муниципалдыг албан черинин ажилдакчызы **Мөңгүн-оол Александрович Сундуйну** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 №54.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Хей-ниити-политиктиг турум байдалды, националдар аразында чөпшээржилгени хандыраар херекке улуг салышкыны болгаш идепкейжи хамааты туружу дээш Тыва Рес-публиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Барыын-Хемчик кожунун чагыргазының даргазының социал ажилдар талазы-биле оралакчызы **Светлана Тодаштаевна Достай-оолду**, Чөөн-Хемчик кожунун чагыргазының даргазының оралак-чызы **Мария Аяк-Хээевна Кууларны**, Өвүр кожунун чагыргазының даргазының оралак-чызы **Артур Доржуевич Донгакты**, «Каа-Хем кожунунун Бүрэн-Бай-Хаак сумузу» көдээ чурттакчылыг черинин чагырга даргазы **Сергей Сергеевич Канзан-оолду**, «Барыын-Хемчик кожунунун Бижиктиг-Хая сумузу» чурттакчылыг черинин баштыңы **Алия Маа-дыр-ооловна Оюну**, «Танды кожунунун Кочетов сумузу» көдээ чурттакчылыг чер-нин чагырга баштыңы **Валерий Валерьевич Самбууну**, «Танды кожунунун Балгазын су-музу» көдээ чурттакчылыг черинин чагырга баштыңы **Айяна Николаевна Ооржакты**, «Мөңгүн-Тайга кожунунун Каргы сумузу» көдээ чурттакчылыг черинин баштыңы **Андрян Салчакович Шомбулду**, «Чаа-Хөл кожунунун Чаа-Хөл сумузу» көдээ чурттак-чылыг черинин баштыңы **Валентина Чигжит-**

овна Доржуну, «Улуг-Хем кожунунун Эйлиг-Хем сумузу» көдээ чурттакчылыг черинин баштыңы **Юрий Кыргысович Байлаканы**, «Тожу кожунунун Ий сумузу» көдээ чурт-такчылыг черинин баштыңы **Светлана Алек-сеевна Хоядырны**, «Тожу кожунунун Ыр-бан сумузу» көдээ чурттакчылыг черинин баштыңы **Светлана Васильевна Бабушки-наны**, Бай-Тайга кожунун чагыргазының ар-хив специализи **Светлана Иргитовна Сам-бий-оолду**, Бай-Тайга кожунун чагыргазы-ның специализи **Василий Байдосович Донгакты** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 №55.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле шаңнаарының дугайында

Хей-ниити-политиктиг турум байдалды, националдар аразында чөпшээржилгени хандыраар херекке улуг салышкыны болгаш идепкейлиг хамааты туружу дээш Тыва Рес-публиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Кызылдың «Восток» КХН-ниң директору **Сергей Степанович Уюсовту**, Би-Хем кожунунун «Туранның ажылгал бүдүрүлгези» федералдыг күрүнө албан че-ринин директору **Олег Анатольевич Тере-ховту**, Бүгү-россияның «Чаңгыс демниг Рос-сия» политиктиг партиязының Чеди-Хөл ко-жунунда тус чер күүскомунун даргазы **Рада Байкараевна Лодай-оолду**, «Медицина камгалалдыгларының капиталы» ХАН-ның Мөңгүн-Тайга кожунунда салбырының дар-газы **Чечек Сугуевна Донгакты**, Эрзин ко-жунунун «Уургай» көдээ ажил-агы кооперативинин даргазы **Батаа Буевич Кунгаа-ны**, Улуг-Хем кожунунун Чурттакчы чонну ажилга хаара тудар төвүнүн директору **Вя-чеслав Сюр-оолович Макал-оолду**, Чөөн-Хемчик кожунунун Өг-бүлелерге болгаш уругларга дуза кадар төвүнүн директору **Анна Чамыяновна Ондарны**, «Бай-Тайга кожунунун Бай-Тал сумузунун» библиотека эргелекчизи **Шончалай Сарыг-ооловна Сот-паны**, Өвүр кожунунун төпчүткен библио-тека системаның библиотекары **Айлана Маадыровна Айдын-оолду**, Эрзин кожунун күш-ажылдың хоочуну **Мөңгө Маахоевич Майдырны**, Чаа-Хөл кожунунда хууда сай-гарлыкчы **Юрий Ян-оолович Монгушту** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 №56.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле И.О. Сендинни шаңнаарының дугайында

Хей-ниити-политиктиг турум байдалды, националдар аразында чөпшээржилгени хандыраар херекке улуг салышкыны болгаш идепкейлиг хамааты туружу дээш Тыва Рес-публиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Улуг-Хем кожунун чагыргазының даргазы **Илья Опа-кович Сендинни** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 №57.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле М.В.Иусовту шаңнаарының дугайында

Хей-ниити-политиктиг турум байдалды, националдар аразында чөпшээржилгени хандыраар херекке улуг салышкыны болгаш идепкейжи хамааты туружу дээш Тыва Рес-публиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Би-Хем кожунунун Туран хоорай чагыргазының дар-газы **Михаил Валентинович Иусовту** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 №58.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүндүлел бижии-биле А.О. Очурну шаңнаарының дугайында

Хей-ниити-политиктиг турум байдалды, националдар аразында чөпшээржилгени хандыраар херекке улуг салышкыны бол-гаш идепкейлиг хамааты туружу дээш Тыва Республиканың Чазаның Даргазының Хүн-дүлел бижии-биле Тыва Республиканың Мөң-гүн-Тайга кожунун чагыргазының даргазы **Алексей Ооржаквич Очурну** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 №59.

(Уланчызы 4-кч арында).

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының Хүндүлел бижии-биле
М.С. Монгушту шаңнаарының
дугайында**

Хөй-ниити-политиктиг турум байдалды, националдар аразында чөпшээржилгени хандыраар херекке улуг салышкыны болгаш идепкейлиг хамааты туружу дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Тыва Республиканың Бай-Тайга кожуун чагыргазының даргазы **Михаил Сентябрович Монгушту** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 № 60.

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының Хүндүлел бижии-биле
М.М. Кызыл-оолду шаңнаарының
дугайында**

Хөй-ниити-политиктиг турум байдалды,

националдар аразында чөпшээржилгени хандыраар херекке улуг салышкыны болгаш идепкейлиг хамааты туружу дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Ак-Довурак хоорайның чагырга даргазы **Мерген Михайлович Кызыл-оолду** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 № 61.

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының Хүндүлел бижии-биле
шаңнаарының дугайында**

Хөй-ниити-политиктиг турум байдалды, националдар аразында чөпшээржилгени хандыраар херекке улуг салышкыны болгаш идепкейлиг хамааты туружу дээш Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Хүндүлел бижии-биле Бай-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Петр Долгун-ович Сарыгларны**, Барыын-Хемчик кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы

Неля Когеловна Домбаанайны, Чөөн-Хемчик кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Святослав Чотпаевич Ондарны**, Кызыл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Додо Херлиг-оолович Ховалыгны**, Мөңгүн-Тайга кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Шой-оол Иргитович Намыны**, Өвүр кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Николай Шиловский Ооржакты**, Сүт-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Экер-оол Борбак-оолович Монгушту**, Таңды кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Елизавета Михайловна Кууларны**, Тес-Хем кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Лина Каадыровна Балданны**, Тере-Хөл кожуунуң Төлээлек-

чилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Евгений Сергеевич Чигжитти**, Тожу кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Сергей Эрен-оолович Мичинны**, Эрзин кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Александр Давыч Кууларны**, Чаа-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы **Александр Монгушович Сидени**, Чеди-Хөл кожуунуң Төлээлекчилер хуралының даргазы **Александр Николаевич Максимовту**, Ак-Довурак хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы — муниципалдыг тургузгунуң баштыңы **Андрей Адын-оолович Сатты**, Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы **Виктор Николаевич Туневти** шаңнаар.

Кызыл хоорай
2010 чылдың апрель 16 № 62.

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.**

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Күрүне шаңналының дугайында

2010 чылдың апрель 23 №163 Кызыл хоорай

Тываның социал-экономиктиг, эртем-техниктиг, өөредилге болгаш культура сайзыралыга хамаатыларның онза шылга-раңгай ачы-хавыязын үнелеп демдеглээр сорулга-биле Тыва Республиканың Чазааның доктаадыры болза:

1. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тургузар.

2. Тыва Республиканың Күрүне шаңналының дугайында коштунган Дүрүмү болгаш Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында Чөвүлелдин составын бадылаар.

**Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың апрель 23-те
№163 доктаалы-биле бадылаттынган**

Тыва Республиканың Күрүне шаңналының дугайында ДҮРҮМ

I. Ниити чүүлдер

1. Тыва Республиканың Күрүне шаңналы дээрже хамаатының ниитилел болгаш республика мурнунга ачы-хавыязының дээди үнелели болур.

Тыва Республиканың Күрүне шаңналын чыл санында тыпсыр.

2. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын Россия Федерациязының хамааты-ларынга түнели республиканың социал амы-дыралыга чогумчалыг салдар чедирген, регионнуң экономиктиг күчүзүн бедиткен, эртем-техниктиг депшилгениң сайзыралыга дыка улуг салдары чедирген, Тыва Республикага өөредилгени, культураны болгаш уран чүүлдү сайзырадырынга кайгамчыктыг салышкыны кириген шылга-раңгай ажылы, ажыдышкыннары болгаш чедишкыннери дээш тыпсыр.

3. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын Тыва Республиканың Чазааның доктаалы-биле шаңнаар болгаш байырлыг байдалга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы тыпсыр.

Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсыр дугайында саналды бо Дүрүмнүн 6 пунктузунда айыттыг кижилер Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязынче кириер. Саналдарны Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында Чөвүлелге (моон соңгаар—Чөвүлел дээр) сайгарып чугаалажыр.

4. Тыва Республиканың Күрүне шаңналы 500 муң рубль түнүг акша шаңналындан, дипломдан, Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреадының хүндүлел демдээден болгаш ооң шынзылганын тургустунар.

5. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тус-тус кижилерге тыпсыры көрдүнген болгаш Тыва Республиканың Күрүне шаңналын алыр дээр чаңгыс кордакчыга тыпсыр. Бир эвес кайгамчыктыг чедишкынге кол рольду элээр каш кижикүсеткен болза, ону Тыва Республиканың Күрүне шаңналын алырынче кордаан үш кижиден хөй эвес составтыг коллективке тыпсыр. Мындыг таварылгада акша шаңналын Тыва Республиканың Күрүне

3. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тургусканы-биле, а ол ышкаш ооң төлевири-биле холбашкан чарыгдалдарны акшаландыра-биле Тыва Республиканың республика бюджетинден акша-хөреңгини тускайлаарын Тыва Республиканың Саң-хөө яамызы хандыраар.

4. Бо доктаал ону «Тувинская правда» болгаш «Шын» солуннарга албан-езузу-биле парлаан хүнден 10 хонук эрткенде күштүг болуп кириер.

**Тыва Республиканың Чазааның
Даргазының бирги оралакчызы
Ш.ИРГИТ.**

шаңналының лауреаттарының аразында дең кылдыр үлээр. Дипломну, хүндүлел демдекти база ооң шынзылганын лауреаттарның кижикүрүзүнге тыпсыр.

Онзагай таварылгаларда чаа, аажок улуг уjur-дузалыг түнелдер чедип алдыгана болза, Тыва Республиканың Күрүне шаңналын лауреаттарга база катап тыпсып болур.

Тыва Республиканың Күрүне шаңналын алыр кылдыр депширттирген кижикүлген таварылгада Тыва Республиканың Күрүне шаңналын мөчээр соонда тыпсып болур. Мөчээр соонда шаңнаткан кижиниң азы мөчээр лауреаттың дипломун болгаш хүндүлел демдээр ооң өг-бүлезинге тураскаал кылдыр дамчыдып бээр азы арттыраар, а акша шаңналын Россия Федерациязының хоойлузунда доктаадып тургускан чуруму-биле салгал езугаар дамчыдар.

Бир эвес Тыва Республиканың Күрүне шаңналын алыр кордакчыларның аразында лауреат ат тыпсырынга төлөпиг кижилер чок болур болза, Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тывыспас.

II. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсырынче кандидатураларны депшидериниң чуруму

6. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсырынче кандидатуралар депшидер эргелиг черлер болза:

Тыва Республиканың эртем болгаш чогадыкчы эвилелдери, өске-даа хөй-ниити каттыжышкыннары;

Тыва Республиканың күрүне болгаш муниципалдыг органнары.

7. Бо Дүрүмнүн 6 пунктузунда айыттыгана, Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсырынче кандидатура (кандидатуралар) депшиктен организациялар бижимел дилег кириер, аңаа кордакчының фамилиязын, адын, адазының адын, төрттүнген үезин болгаш черин, чурттап турар чериниң адресин, кайы чурттуң хамаатызын, ажылдап турар черин азы кылып турар ажылын, эртем чадазын, эртем адын, хүндүлүг адын (олар бар болза), бо Дүрүмнүн 2 пунктузунда көрдүнген байдалдарны барымдаалап, Тыва Республиканың хөгжүлдизинге ооң салышкынын, а ол ышкаш ооң чедишкыннерин хүлээп көргениниң дугайында

бадыткап турар шаңналдарының, макталдарының болгаш өске-даа шаңнаткан чүүлдериниң дугайында медээлерни айтыр.

8. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын алырынга кордакчыларның дугайында дилеглери болгаш аңаа кожар материалдарны Чөвүлелге эртип турар чылдың март 1-ге чедир кириер.

III. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсырынга кандидатураларны тодарадырының чуруму

9. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсырының дугайында айтырыгны Чөвүлелдин хуралыга чугаалажыр. Чөвүлел кежигүннериниң үштүң ийи кезинден эвээр эвези хуралга кирип турар болза, Чөвүлелдин хуралын бүрүн эргелиг деп санаар. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсырынче депширттирген Чөвүлел кежигүннери Чөвүлелдин хуралыга киришпес.

Айыттыгана дилеглери болгаш материалдарны сайгарып чугаалажырын ажык, саналдарның хостуг солчушкунунун байдалдарына эрттирер. Чөвүлел кежигүнү кижикүрүзү сөс алыр эргелиг. Чугаалажып турар үеде Тыва Республиканың Күрүне шаңналын алырынга кордакчыларның кириген бижиктери болгаш оларга кожан материалдар албан турар.

10. Хуралга киришкен Чөвүлел кежигүннериниң үштүң ийиден эвээр эвезиниң бадылаашкынын алган кордакчыны Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсырынче сүмелээр. Бир эвес бадылаашкынның бирги ээлчээнде үштүң ийизинден хөй бадылаашкыннар алган кордакчыларның саны чаңгыстан хөй болур болза, бадылаашкынның ийиги ээлчээр эрттирер. Бадылаашкынның ийиги ээлчээр түнели-биле хуралга киришкен Чөвүлел кежигүннериниң өске кордакчыларга хамаарыштыр хөй бадылаашкыннарын алган кордакчыны Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсырынче сүмелээр.

Чөвүлелдин шийтпирин протоколга долдурар, аңаа Чөвүлелдин даргазы, дарганың оралакчызы, секретары болгаш Чөвүлел хуралыга киришкен кежигүннери ат салыр. Чөвүлелдин шийтпирин Тыва Республиканың

Чазааның Даргазынче кириер.

11. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсыр дугайында шийтпирин Тыва Республиканың Чазааның хуралыга сайгарып чугаалажыр.

IV. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсыры

12. Тыва Республиканың Күрүне шаңналы-биле шаңнаткан кижилерге акша шаңналын, дипломну, Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады хүндүлел демдекти болгаш ооң шынзылганын байыр байдлажыр тыпсыр.

13. Дипломнун, Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреады хүндүлел демдекти болгаш ооң шынзылганын тайылбыр бижимелин Тыва Республика Чазааның айтышкыны-биле бадылаар.

V. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсырының материалдарын чугаалажыр көөрүнүң болгаш ону тыпсырының езугаа хандыраары

14. Чөвүлелдин Тыва Республика Күрүне шаңналын алырынга кордакчылар хамаарыштыр дилеглери болгаш оларга кожан материалдарны хүлээп алы сайгарары болгаш экспертиза-бы холбашкан организастыг, информатик документилер-биле болгаш эрге-хоожу хандырылганың ажыл-чорудулга Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Канцеляриязы боттандыраар.

15. Тыва Республиканың Күрүне шаңналын алырынга кордакчылар хамаарыштыр дилеглери болгаш оларга кожан материалдарны хүлээп алы чугаалажып көөрү болгаш экспертиза кылыры-биле холбашкан ажыл-чорудулганың саң-хөө болгаш материал-техника хандырылганын, дипломнары, Тыва Республиканың Күрүне шаңналының лауреадының хүндүлел демдээр болгаш ооң шынзылганын белеткээрин, а ол ышкаш Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсыр организастаарын Тыва Республика Чазааның Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың республика бюджетиниң сорулгаларга көрдүнген акша-хөреңгиз күсели-биле боттандыраар.

**Тыва Республиканың Чазааның 2010 чылдың апрель 23-те
№163 доктаалы-биле бадылаттынган**

Тыва Республиканың Күрүне шаңналын тыпсыр талазы-биле Тыва Республиканың Чазааның чанында Чөвүлелдин СОСТАВЫ

Монгал А.М. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар, Тыва Республиканың Чазааның Даргазының Канцеляриязының удуртукчузу, даргазы;

Ананьин Ю.Ю. — Чазак Аппарадының удуртукчузу—Тыва Республиканың сайыды, дарганың оралакчызы;

Куулар Ч.М. — Тыва Республиканың Чазааның Даргазының күрүне албаны болгаш кадр политиказы эргелелиниң килдис начальниги, секретары;

Бичелдей К.А. — Тыва Республиканың Чазааның чанында Тываның гуманитарлыг шинчилелдер институтунун директору;

Даваа К.Т. — Тыва Республиканың ажыл болгаш социал политика сайыды;

Донгак В.О. — Тыва Республика культура болгаш туризм сайыды;

Кенин-Лопсан М.Б. — тыва хамнар президентизи, төөгү эртемнериниң доктору (дугуржулга езугаар);

Лебедев В.И. — РЭА-ның СССР БККШТИ-ниң директору (дугуржулга езугаар);

Морозов П.А. — Тыва Республика өөредилге, эртем болгаш анык политиканың сайыды;

Ондар С.О. — Тываның күрүне университетинин ректору.

ЧОНУНУҢ ЧОРГААРАЛЫ БООП АРТКАН

Бо бичии таварылга дугайын номчаан чамдык улус онза, солун чүү-даа чок болуушкун ышкажыл деп бодаар чадавас. А меңээ ол 70 харны ажа бээримге безин онзагай хевээр арткан.

Дайын төнүп, тыва эки турачы-
р чанып кээп турган үе дээрзин
өлүгүндө билип алган мен. Эрзин
мен өрү аалдар кожа-кожа турар
ор чүве. Бистер, элээди уруглар,
нан 7-10 харлыг турган бис. Ада-
мыстың улуг дуздалкычлары тур-
ныыс чугаажок. Ол үениң
углары кандыг-даа аал ажылын
ге дивейн кылып. Аът мунуп,
йөшкү кадарып, бызаа соондан
лып турувуста бисти солуур киж
к турганын ол үениң улузу сактыр
ор. Амыдыралыыстың байдалы
ыг турган.

Шах ол меңээ эргим үени
ктып орарымга, сеткил-сагыжым
рут-ла чылый бээр. Мал-маганныг
ланым, кидис өөм, ынак авам,

адам, дуңмаларым, чоок төрөлдө-
рим база чоок-кавы кожаларым,
аалдың өдөксиг чыды, эртен-кежээ
одардан келген маалаан-шилзэн
мал-маганның алгы-кышкызы менээ
дендиги эргим сактыышкын болуп
артып калган.

Бир ындыг кааң, аяс хүнде аалывыстың улуг улузу дүвүрөп, бир-ле байырланыч байдалда чугаалажып турлар. (Чогум ол ынчан дайын дугайында хире-шаавыс-биле билир турган бис). Уруглар, оолдар чыгып алгаш, улуг улустуң чугаазындан хамык ужурун билип алдывыс (сонуургаанывыс ол хире болган). «Доңмит партизанның уруу Сынаа бөгүн аалывыс чаны-биле эртер» — дижип турдулар.

Шутпу ону көөр деп-ле өөрүшкүлүг
хөлзеп турарын эскердивис.
Кызыл-бут оолдар, уруглар аал
артында тейлер аралап эрткен
орукче маңажыпкан бис. Элээн үр
манап, ол-бо харанып, мурнап
көөрүн кызып турдувус. Оон кезек
болгаш: «Кел чор, кел чор!» — деп,
каш киж и халдың эрте берди.
Удаваанда 5-6 хире шилги, кара
аъттарлыг бөлүк улус чоруп олур.
Чоокшулап кел чорда, бис орук
кыдыында уткуп тур бис. Оон шуут-
ла чанывыска кээрге, көөрүмге,
ортузунда төгөрик бөрттүг, хө-
рээнде хөй орден-медальдыг
шериг хептиг, дыка чараш угбай
бистерже холун чайып, хүлүмзүрүг
эрте берди. Аъттыг улуустң соонда
дыка үр маңнажып үдөдивис.
Өөрүшкү-маңнайлыг чанып келгеш
улуг улуска ол бүгүнү хөөрөп
бердивис. Ол угбайның мунул алга
аьдының чаражын. Аът кырынд
олуруп алганы безин бир онзага
болганы сажыкымда олчаан арты

калган. Каракты шийиптер болза, ол-ла хевээр көстүп келир. Аңаа турган оолдарның чүректеринге ол «чырык сылдыс» болуп арткан деп чугаалап чораан мен.

Бистин бир жакынкы улуг улус:
«Өзүп келгеш кым болур сен? деп
айтырарга ол: «Сынаа угбай болур
мен» — дээн. Ол кезек оолдар-кыс-
тар өзүп келгеш, аът мунукчулары,
мурнакчы малчынар, хүрежир
мөгөлөр, спортчулар болганнар.

Хөй чылдар эрткенде, Галина (Сынаа) Доңмитовна-биле кады чаңгыс кудумчуга кады чурттап, чоок таныжып, уругларывысты дөңгө өстүржүр аас-кежиктиг болган мен. Ол чонунга хүндүткелдиг, биче сеткилдиг, хөлүгү-баштак кижиги. Үргүлчү солун, каттарынынчг чүүлдер чугаалаан чоруур. Бодунун дугайында хөй чугаалаксава, а уругларынын дугайында эргелдип, чассыдып чугаалап олураын бо-ладыңнаар мен. Уругларывыс Мари-

на, Люда олар бүгү назыында эң-
найыралдыг, чаңгыс иениң уруг-
лары дег, ол угбайның бажыңга
чурттап турдулар. Уруу ам генерал
атка четкен, а улуг уруунуң өг-
бүлөз — спортчулар. Донмитовна
угбавыс Эрзиннің чоргааралы
болуп арткан. Чыл санында төрзөн-
суурунда ооң адын мөңгөжидип,
спортчу маргылдааларны эртирип
турар.

Тиилелгениң 65 чылында Галина Донмитовна угбавыс аравыста чок-даа болза, ооң дугайында чырык сактыышкыннар кажан-даа уттундурбас. Ажы-телү, оларнын уруглары, эджержип чораан эш-өөрү, төрөлдери, чаңгыс чер-чуртуулары кезээ шагда сактып чоруур.

Галина ЧАЛДЫГ,
күш-ажылдың хоочуну.
Эрзин сичр.

ФРОНТУЧУ КЫРГАН-АЧАМ МАЙ 9-ТА ТӨРҮТТҮНГЕН

Май 9 — Бүгү-россиянын эн-не
тут өөрүшкү болгаш муңгарал-
де холбашкан хүн. Чыл санында-
ону «Ада-чуртувусту кончу
смет-фашистерден хостап алга-
ндан бээр ынча чыл болду» —
еп бодавышаан, аңаа дайын
өлүнгө тыва эки турачыларывыс-
ын болгаш бүгү Россиянын эрес-
ким оолдар, кыстарының, чур-
тун хостуг-шөлзэн чуртталгазы
өзш кызыл ханын төп, демесежи
рганы биске уттундурбас. Блән-
айы бистиң өг-бүлевиске ол үш
акыр улуг байырлал. Ол дээрге,
ир талазында, Ада-чурттуң Улуг
айынының тиилелгези, ийиде,
ырган-ачам Балчыр Делгерович
алчактың фронтучу чорааны,
ште, кырган-ачамның төрүттүнгөн
үнү май 9-та болганы шуут кай-
амчыктыг.

Ада-чурттуң Улуг дайынынын
иржикичи Балчыр Делгерович
Алчаак, мээң кырган-ачам, мындыг
олун, кажан-даа уттундурбас
өөгүге киришкенинге чоргаарла-
ып чор бис.

Допчу намдары. Балчыр Делгер-
вич Салчак 1922 чылдың май 9-та
Тайга кожууннун Шуй суму-
нун Бавыдай деп черинге төрүт-
үнгөн. Оң адазын Салчак Делгер
дээр, а авазын Бичин-Уруг дээр.
Авазы, ачазы оглу Балчырны топ-
тут, угаанның кылдыр чагыг-сөзү-
биле сургап, кижизидип өстүргөн-
нөр. Оларның өг-бүлезинге беш
кизи чорраан. Эл дээрге авазы
ачазы боду база оң дунмалары
Доржу, Хирлиг. Кырган-ачам дун-
маларынга эш бооп, ачазынга дуза-
лакчы бооп, авазынга азыракчы
бооп, өскөн-төрзөн чери ногаан
азимнерлиг, бедик-бедик кашпал-
дарлыг, кайгамчыктыг Кара-Шуй-
лар, Барлык болгаш Шуй хемнер,
Манчурек, Чаңгыс-Терек, Бавыдай
сумдары ол-ла черлерге тараа
тарып, мал-маганы кадарып өскөн.

1941 чылдың июнь 22-де фашистиг Германия чарлап-чаргы чокка, бүдүү оор езу-биле ССРЭ-же халдап кирген. Ынчан ол дугайында дыңнадыглар бистиң Тыва Арат Республикага база улуг каржы-ыдал-биле кээп турган. Ол дыңнадыгларны тыва чонувус митингилер болгаш чон хуралдарындан билип ап, дыңнап тургаш, ССРЭ-нин чонун кээргеп, фашистиг Германиянын немецтериниң каржы сеткилин буруу шаап, улуг муңгарал-биле күлүзүп ап, килеппен турганнар. Бо чонуг берге үеде тыва чонувус анаа олуруп шыдавайн, ССРЭ-ге бичин-даа бол, үлүг-хуузун кирип, дузалажыр деп шийтпирлиин. Ол үеде Тываастың эрес-длин оол-

дар, кыстары боттарынын эки туразы-биле Ада-чурттуң Улуг дайынычче аътанып турган. Ынчан кырган-ачам шериг назыны четкен болгаш Араттың Революстуг Шеринге аъттыг шеригге албан-хүлээлгезин эрттирип турган. Ол кызымаккай өөредилгези-биле доораан сержант апарган.

206 тыва эки турачыларның аразынга дайынче чорудары-биле мээң кырган-ачам мындыг билдиришишкин кириген:

«ТАР-ның Шериг херээнин
ямызының сайыдынга Салчак
Балчырдан.

Бо раппорту киирер ужурум болза, Германияның каржы фашистери Ада-чурт ССРЭ-же халдаанын дыңнааш, сеткил-саяжым, хорадаан угааным хайып, ол ханныг фашистерге өлүмнүг согушту бээри-биле ТАР-ның шериг чорудар даңзы-зынга мени база киирерин сеткил-саяжымның ханы-зындан идегеп, дилеп артым.

С.Балчыр.

С.Балчыр.»

Ынчалдыр мээң кырган-ачам
тыва эки турачыларның даңзызынга
кирген. Ол үеде кырган-ачам чаа-
ла 17-18 харлыг турган. Оглун удеп,
ада-иези чедип келгеннер. Кырган
ачамны аказы деткип, мындыг
чагыг сөстөрни чугаалаан: «Сээң
эрес-дидим чоруундан тыва чонун-
нуң болгаш Совет Эвилелинин
хостуг чоруу, аас-кежиктип чурт-
талгазы хамааржыр. Бодунунуң
коргусу чогуң-биле дайызыны чылча
базарыга үлүг-хууну кириш-
тирип тургаш, дедир эеп чанып
келириңге бузуп тур мен, оглум».
Шак бо өөредиглиг сөстөр кырган-
ачамга дайын шөлүңге кайы хире
ажыктыг болганын ол бодунуң оглу
Алексей Балчирович Салчакка
чугаалап органын ачам чугаалаан.
А авазы ыглап-сыктап, ошкак
чытпап тургаш, оглу-биле байыр-
лашкан. 1943 чылдын күзүндө
кырган-ачам фронтуже чорупкан.

Тыванын эки турачы аъттыг эскадронунун ниити составынын даңзызы-биле алырга, Балчыр Делгерович Салчак — 24 дугаарында сержант эргелиг, бирги взводтун ийиги салбырының командири. Ынчап кээрге кырган-ачам дайын шөлүңге анаа дайынчы звес, а башкарыкчызы турганы, ооң эседидимин, угаан туруштуун ол бадыйтап турар. Ол дайын шөлүңге 14 тулчуушкунга башкарыкчылаан. Салбыр командири кижги дайынчыларны углап-башкаар, дайының туруш байдалын, хөдөлүшкүни дүргөн сайгарып билгир болгаш дайынчыга чогуур үезинде

билдиг дужалды бээр. Балчир Салчак Ровно, Сурмичи, Дубно дээш тулчуушкуннарга салбырын билдиги башкарып, эрес-маадырлыг чоруун чаңгыс звес удаа көргүскөн. Шуйнун эрес-дидим эзири Ровно, Сурмичи, Погорельцы, Клевань, Дубно дээш, өске-даа Украин хоорайларны, суурларны хосташкан.

Мээн кырган-ачамның дугайында бижээн чүүлдери хөлчөк солун. Ном-дөптөрлөрдөн, солун-сеткүүлдерден кырган-ачамның адын дилеп, көрүп, бо-ла номчуур мен. Михаил Сундуй «Эки турачы аъттыг эскадрон» деп номунда мындыг таварылганы бижээн: «Ревонун чигир заводунче шаап халдашкын үзүндө Адыгбай биле Седип-оол суг шыгжамырынын суургазынче үзүктөл чө боолап турган немец пулеметку узуткаары биле дораан командыйлаан:

— Мээң соом-биле, оолдар!
Ура-а-а! — дээш, Салчак Балчыр
бир дугаарында тура халаан».

Балчырнын ол кыйгызын харын-
даа бүгү взвод хүлээп алган. Взвод
чангыс кижиге дег, атакаже киргеш,
чигир заводунун оң талакы чартынын
эжелеп алган, өске талазындан
Доржунун взводу база Дончуттун
взводундан арктан дайынчылар
шиитпирлиг шаап халдаашкын-биле
заводту фашистерден хостаан.

Василий Пивоваровтун «Добро-вольцы» деп номунда мындыг таварылганы база бижээн: «База бир эжин камгалап тургаш, бирги салбырнын камандири Лама-Сүрүн Чаян-оолович Күжүгөт мөчээн. Оон эжи Балчыр Салчак эжинин дуун чугаалап орган сөстөрүн, кайы-хире төрзөн Тывазынче эглип кээп орден, медаль кадап алгаш Кызылга чоргаа кылаштап чорук саанын сактап келгеш, халык келгеш алгырган».

— Лама-Сүрүн! Канчап ындыг боор чүвөл? — деп эжин куспактагылап, хомудаан.

Сержан Балчыр Салчак эжинин чанынга олуруп алгаш, карманындан документилен, чагаазын, таньжынын чуруктарын, орденин, медалын шуптузун оожум ужулгаш, думчук чодар аржыылчыгашка ораап алгаш:

— Дириг артар мен, аванга хүлээдип бээр мен — деп эжинге сөзүн берген.

— Че, туруптуңар, фашистер,
эжиминиң өлүмү дээш хөйну төлээр
... дээш, холунга автоматты

туткаш, карааның чажын чодуп чоруй, халдап кирипкен».

Балчыры Делгерович Салчак 1944 чылда Ада-чуртун улуг дайынындан эрес-дидим, маадырлыг чоруу-биле каң-кадык, бүдүн-бүрүн төрээң Тыва чуртунче эзп чанып келген. Оларны Кызыл хоорайга улуг даргалар болгаш хөй чон байырлыг байдалга уткуп алган. Оглунуң дириг эзп чанып келгенинге ооң ада-иези аажок-ла өөрзэн.

Дайын соонда Балчыр Салчак өг-бүлө туткан. Ооң өөнүн ишти — Хирлиг Хүрөң-ооловна. Олар ийи ажы-төлдүг болган. Кыргыз-ачам бодунун Шуй сумузунга хөй чылдарда Тываның арат чоңу-биле демей төрзэн колхозу «Мурнакчының» экономиказын быжыглаарынга бодунун үлүг-хуузун кирип, дайын соонда «Мурнакчы» колхозтун хову бригадазынга үчетчиктеп ажылдаан. Ооң соонда школаның чем-бараан дажыыр чадаг-тергелиг аъдын мунуп база элзэн хөй чылда ажылдаан. Колхозтун, оон соонда ону совхоз кылдыр шилчиткенде «Мурнакчы» совхозунга малчыннап, Шуйнун делгем одар-белчирилги тайгаларынга 10 чыл кадарчылап ажылдааш, хундүлүг дыштанылгаже унген.

Кырган-ачам, кырган-авамның ийи ажы-төлү — бирээзи кыс, бирээзи оол. Уруу Александра Балчыровна Салчак дөрт ажы-төлдүгү. Ажы-төлү эртем-билигиги, өгүтүбаштыгы, төлөптиг чурттап чоруур. Уруу Александра 1994 чылда аар аарыгга таварышкаш, «кызылдустаан». Оглу Алексей Балчырович Салчак, өөнүн ишти Розалия Багай-ооловна беш ажы-төлдүгү. Амгы үедө хууда ажыл-агыйлыгы, мал-маганын азырап, Шуй сумузунда ажы-төлүн өөредип, кижизидип чоруурлар.

Олардың улулугу Аяс Алексеевич Салчак 1984 чылда төрүттүнген. Аяс база кырган-ачазының соон салгап, 2008 чылда Осетияга болган дайынга киришкен. Ынчан Аяс Псков областың 76 дугаарлыг агаар-десант дивизиясынга сержант эргелиг, салбыр командири бооп, керээ-биле-биле ажилдап турган. Осетияга болган каржы-дошкун дайын дугайында телевизордан дыңнаткан. 2008 чылдың август айының төнчүзүндө Аясты дайынчы хүлээлгезин күүседиди-биле Псков хоорайдан Бесланче самолет-биле октаан. Соңгу Кавказтын берге айыылдыг оруктарын машина-биле эрткен. Осетияга дайынчы эштери биле ол хоорайның чонун дерзин

террористерден камгалашкан. 2008 чылдын сентябрь 2-де Россияже ээп келген. Фронтучу Балчыр Делгерович Салчактын оглунун оглу Аяс Алексеевич Салчакты Россия Федерациязының Президентизи Д.А. Медведев беди-биле үнелеп, 2008 чылдын сентябрьда бодунун Чарлы-биле ону «Зрес-дидим чорук дээш» деп медаль-биле шаңнаан. Хөй-хөй шериг оолдар-ның аразындан Россияже ээп келген соонда, зрес-дидим чоруу дээш, үш тыва оол бо бедик шанналга төлептиг болган.

Амгы үеде Аяс Алексеевич Салчак Кызылда кызыгаар шериниң командылалынга ажылдаарыбиле билдиришкенин кириген. Ол негелделерге дүүштүр комиссияны эрткен. Кызыгаар шериниң командырал черинден медээни маңап, шериг албан-херээн уламчылаарынга ол белен. Ажыл чок олупуштыда, кырган-ачазын дөзээн аныяк дайынчы Кызылда хууда камгалал салбырының бир адырында ажылдап турар.

Кырган-ачамның эрес-дидим чорун Тыва Арат Республиканың «Күш-ажыл ордени», «Ада-чурт дайыны» орденнің I чергези-биле демдеглээн, I болгаш II чергелеринин орденнери делгем хөрээн каастап чораан. Кырган-ачамның бо орден, медальдарын Бай-Тайга кожунунун «Өргээ» музейинге шыгжаары-биле алган. Амгы үеде ол мууш дүшкен, кырган-ачамның шаңнал-макталы ис чок читкен. Болдунар болза, бир өг-бүлевистиң архивинге шыгжаары-биле ол шаңналдарны дедир эгидип бээрин Бай-Тайга кожун чагыргазының даргаларындан дилээр улус-тур бис. Бо бүгү бистерге кырган-ачамныстың чырык турса каалы бооп артар ужурулг.

Тирилелгенни 1945 чылдың май 9 хуннери ырап бар чорза-даа, кижн төрелгетенниң төөгүзүнге туруп көрбээн эн кадыг-дошкун дайынга совет улустун маадырлык чоруу кажан-даа утундурбас. Май 9 хуну чүгле Тирилелгенн хуну эвес, бистиң өг-бүлевистиң чаңчыл болган улуг байырлалы — кырган-ача-выс Балчыр Делгерович Салчактын төрүттүнген хуну. Ынчангаш ону чоргаарал-биле сактып, демдеглеп чоруу бис.

Чинчи САЛЧАК,
оглунун уруу.
школазының 11
н өөреникчизи.

ГВАРДЕЙЖИ АНАА ДАЙЫНЧЫ САЛЧАК ДАНЗЫН-ООЛ

1944 чылдың чайы чүве. Аалывыс бажы бедик Бай-Тайганың чиге баарында чараш бойдус чурумалдыг Оргу-Дытчыкка чайлап турган. Бир хүн үш аъттыг кижиге келди. Бирээзи шериг хептиг, хөйлеңиниң хөрээнде хөй-ле орден, медальдарлыг. Өвүсче кире бердилер. Бичии кижилерниң сонуургаачалы аайлыг эвес, чүгүржүп чеде бердивис.

Шериг хептиг кижиге бистиң аалдарывыс-биле кожа-хелбээ чурттап чоруур Амыр-Сат оглу Серен-Дондупту танып кагдым. Ада-чурттуң Улуг дайынынга кирип чораанын улуска чугаалап берип олурду. Көп-Сөөк сумузу чурттуг Салчак Данзын-оол бир будун дайынның огунга алзыпканан улуг хараадал-биле чугаалады.

— Буду балыгланы бергени ол бе? — деп, бир кижиге тодарадып айтырды.

— Бир будунуң дөңмек ортузундан ок шуут одура шаапкан, чаңгыс буттук арткан кижиге-дир ийин — диди.

— Хөөкүйнү ала, кончуг эрестиг, мөге-шырак эр-ле болгай — деп, ачам хомудаан сеткилин илеретти.

Гвардейжи анаа дайынчы Салчак Данзын-оол дугайында бир дугаар дыңнааным ол.

Оон бээр он ажыг чылдар билдиппейн эрте берген. Бежен чылдарның эгезинде Бай-Тайганың Кызыл-Даг школазынга ажылдап турдум. Бир өөредилге чылы эгелээр четкен чүве. Школа чанынга турарывыска аътта бичии оол ушкарган, хөйлеңиниң хөрээнде гвардейжи демдек кадап алган, дөртөн хире харлыг, улуг мага-боттук, күдер кара эр чортуп келди.

— Өөреникчиң чедирип келдин бе, Данзын? — деп, бистиң бирээвис ону таныыр болганындан айтырды.

Каш чылдар мурнунда чайлагга болган чугааны сактып келдим. Фронтучу Данзын-оол бо ышкакыл деп иштимде бодап тур мен. Шынал-ла, ол болган.

Бир буду чок инвалид кижиге хирезинде аъттан дүжүп, аъттанып турда, адааның чиигин, кашпагайын бир дугаар көргөш-ле магадаан мен. Езулуг-ла эрестиг эр болду.

Фронтучу эки турачы Салчак Данзын-оолду, оон ушкарып экелген оглу Семис-оолду оон бээр-ле кончуг эки тыныыр болу берген мен.

Гвардейжи Салчак Даржаевич-биле чаңгыс суурга ажылдап-чурттап турган болгаш бо-ла ужуражы бээр бис. Оон дайынчы амыдыралын кончуг сонуургаар болгаш янзы-бүрү айтырыгларны бо-ла сала бээр мен. Аңаа кончуг солун, чедингир харыыларны алыр турдум. Ынчангаш эрестиг, дидим, дөскөл чок Данзын-оолдун дайынчы ажыл-чорудулгазының кол-колун билир болу берген мен.

1941 чылда он сес харлыг Данзын-оол — АРШ-ка шериг албаны эрттирип келгеш, дайынчы болгаш политиктиг билгилерни дүрген шиңгээдип ал, тергиннерниң одуруунга киргеннерниң бирээзи. ТАР-ның арат чонунун, шериглериниң ортузунга ок-боозун тудуп алгаш, фашизмге удур дайынга эки тура-биле киржи күзелин илереткен билдирешкинери нам, чазакка хөйү-биле кирип турган. Данзын-оол оон чыда калбаан.

1943 чылдың август айда фронт чоруур тыва эки турачыларны шилип алыры доозулган, 206 кижини чорударын чөпшээрзэн. Оларның аразында Данзын-оол, оон чаңгыс чер-чурттуглары Серен-Дондуп, Адыг-оол, Ломбуу, Тежээкей, Чалзып болгаш өскерлер-даа кирген.

Тыва эки турачылар Иванов областың Ковров хоорайга тускай белеткелди чедишкенин эрткен. Кызыл Шеригниң кезектери-биле кады Украинаның хоорайларын, суурларын немец эжелекчилерден хостаарының тулчуушкуннарынга киржири-биле Тываның эки турачы аъттыг эскадрону 1944 чылдың январь төңчүзүнде дайын шөлүңге чеде берген. Январь 30-де Деражно суурну дайындан хостаар даалганы берген. «Чаңгыс илиг-даа аткаарлап болбас, чаңгыс ок-даа чандыр адып болбас» — деп, капитан Кечил-оолдун дужаалы ындыг болган. Дайынның удурланышыны турза-даа, полктун кезектериниң, тыва эскадронунун дайынчыла-

рының шыдажыр аргажок күштүг шавар халдаашкынындан дайын короткаш, боо-чепсээн кагаш, дезип чорупкан. Деражно суурну хостап алган. Тыва эки турачылар баштайгы тулчуушкунга коргуш чогуң, эрестиин, авангырын, часпас адарын көрүскөш, полктун командиылынга мактаткан.

Тыва эки турачылар Клевань, Деражно суурларны хостаар дээш тулчуушкуннарга эрес-дидим киришкен. Клевань дээш шавар халдаашкыга Донгак Бегзи-Хуурак, Монгуш Бүрбү, Салчак Данзын-оол шылгараан. Данзын-оол дайын-биле сегиржи алышкын үезинде ийи немецти чок кылган. Оон дугайында ол мынчаар сактып чугаалаар: «Узун, арган, коңзагар хаайлыг немец мээң кырымда-ла келген. Боозун автомадым-биле ушта шап-каш, бир эктинден алгаш, тыва арга-биле каттай каккаш, черге сылбай дүжүргөш, аайлаан мен. Карак чивеш аразында база бирээзи кырымда келди, канчаар-даа аайын тыппайн теверимге дырыжа-ла берди, дегбес черинче тепкен хире болдум. Бажын ковайтып кел чыдырда, чык кылып кагдым».

Ровно-Украинаның область төвү хөй үлетпүр бүдүрүлгелерлиг, демир-орук болгаш автомобиль оруунун белдири хоорай. Немцтерниң ханныг аспаанга ол киргенден бээр үш чыл чеде берген турган. Ынчангаш фашистерниң джигинге чедир чепсегленген аг-

шерииниң хөй күжү аңаа мөөңнетинген, бо бүгүнү хайгыылчылар билип алгаш, маңаа тулчуушкун берге болурун тодарткан. Моон ужурундан Ровнону хостаары дээш тулчуушкунга биче эвес күштү мөөңнээн. Янзы-бүрү кезектериниң дайынчыларын талазын хостаар үлүг онаашкан. Күштүг атаканың түңнелинде дайынның удурланышы-кынын ойтуп шапкаш, полктун дөрткү болгаш бирги эскадроннары демир-орук станциязын хостап алган. Бо тулчуушкунга бирги взвод (командири улуг лейтенант Оолак Оюн) онза шылгараан, 65 дайынны узуткап чок кылган. Эки турачылар Балчыр, Чудурук, Алдын-Херел, Данзын-оол, Дыртык, Байыр болгаш өскерлер-даа маадырлыг чоруун көргүскенер.

Дубно хоорайны хостаар дээш тулчуушкун база-ла берге болган. Чүге дээрже Ровнодан, Сурмичден дескен фашистер аңаа чыгылы берген, ынчангаш дайынның күжү улуг турган. Бергелер турган-даа болза, кызыл гвардейжилер ону хостап шыдаан. Дубнону хостаар дээш тулчуушкун үезинде Данзын-оол өөрү-биле кады бурунгаарлап кирипкен, дайынның снарядтарының октары кулак чаны-биле сырайнып эртип, ырак эвесте частып тургулаан. Оон чанынга бир снаряд огу чазылган, ону довурак-доозун хөмө алы берген, оон ыңай чүү болганын кезек када билбейн барган. Миннип келгеш шимчээр дээрже, ийи буду шуут ууттунмас, солагай будунуң аарып-саргыры хөлчөк. Төрүмелден эрестиг, дидим, чүрекир кижиге болгаш чүвүрүнүн хончунуң чара кескеш көөргө, будунуң дөңмек ортузундан ок үзе шаапкан, биче эътте ызыртыган болган. Ам канчаар, чыда өлүр чылан эвес, будунуң ызыртыган эддин боду үзе кезип каапкаш, хан төктүрүн эвээжедири-биле боой шарып алган... Балыгланган дайынчыларны дилеп, оларга эмчи дузазы чедирип чораан санитар албанының тыва кыстары балыгланган Данзын-оолга таваржы бергеш, чогуур эмчи

дузазын чедирген, госпитал дүрген чорудупкан. «Бир эвес чогуур үезинде тып албаан бо дыка-ла хилинчектенер турган мен. Салааже тен безин каа бээрке кайы хире саргып аар ийик. Будун чидирип алырга чорду» — деп, фронтучу чугаа чораан. Данзын-оол Киевке талыга октябрь айга чедир балыгланган будун каш удаа кестимнедип алган.

Салчак Данзын-оолдун шөлүңге, тайбың ажыл-иш дидиминиң, эрестииниң дугайы ону таныыр эш-өөрүнүн чугаа чаңгыс удаа эвес дыңнаан. «Атакаже!» деп команда налыр-ла болза, Данзын-оол улустун бажынга баар кижиге, зынның огу-даа дээптеринде кортпас. «Дидимден ок коргору улустун чугаазында ужу-ла бе деп, фронтучу эки Алексей А. бай чугаалап чораан. Шапкы дидими-биле шаап халдыкыга кирип чорааш, ол дөрт катап тайыс балыгланган. «Киниң экизи-даа, эреси-даа Данзын-оолдан кайын эртер. Ол чоржа безин мунуптарга ылгын болу болгай» — деп, оон чажыды Х. Деспи чугаалап органын дыңнаан.

Маадырлыг эки турачы С. Даржаевич Данзын-оол Ада дайыны орденниң ийиги чер хөй санныг дайынчы медалы-биле шаңнаткан. Дайын со-тайбың чылдарда Көп-Сө турган «Тиилелге» колхозтун агыйын хөгжүдеринге күш-ажулун ол кириген.

Төрзэн чуртунуң хостап болгаш хамаарышпас чоруу чонунуң аас-кежи, келир үези маадырлыгы-биле демис чораан эрес-дидим ачазының тураскаалын эки турачының Семис-оол бодунуң күселиграниттен скульптор Товари Ондарга кылдыргаш, Кызыл суурнуң Култура бажыны чанында тургускан. Эрес-дидим маадырлыг гвардейжи анаа дайынчы Салчак Даржаевич Данзын-оолга чаңгыс чер-чурттуг чоргаарлары.

Таан-оол ХЕР

Чурукту авторнун шындыгын айткан.

ЭКИ ТУРАЧЫ-БИЛЕ УЖУРАЖЫЛГА

Ада-чурттуң дайынының болгаш күш-ажылдың хоочуну Кыргыс Шошукчи Чамзырын Тере-Хөл кожуунуң Балыктыг чурттуг. Архивке кээп, өөреникчилерге сактышкын чугаа кылып бээр-биле чалап чеде бээримге, ол Кызылдың Каа-Хем кудумчузунуң 90 дугаарлыг бажыңында чурттап турар болду. 2005 чылдың май айда Төп күрүнө архивинге Кызылдың № 5 школазының өөреникчилери-биле ужуражылгаже чалаарымга келгеш, биске солун сактышкын чугаазын мынчаар кылган: «Өскөн-төрзэн черим Тере-Хөл кожуунуң Балыктыг деп чер. 1930 чылда чогааттыг тыва бижики өөренип алганым мөңзэ чуртталганың оруунче баштайгы базымнары кылгырың аргазын берген. ТАРЭ Төп комитетиниң кежигүнүңе кирдим, 1940 чылдың апрельде ТАРН кежигү-

нүңге кирдим. 1941 чылдың чазынында мени Тываның Араттыг Революстуг аъттыг шеринге шериг албанын эрттирери-биле кыйгырткан. Шеригниң биче политиктиг даргалар школазын доозарымга, мени эскадронун командириниң политиктиг удуртукчузунга, Нам үрүнүн даргазынга-даа томуйлап турду. 1943 чылда мен лейтенант Оюн Оолактың командиылы бирги взводтун бирги салбырының дайынчызы болуп, фронтуче аътандым.

Февраль 2-де Ровнонуң чигир заводун, демир-орук белдирин фашистерден хостаар дээш, кедергей улуг тулчуушкун болган. Улуг лейтенант Дончут Кууларга командиылаткан элзэн каш дайынчылар маңа бажын мөңгези-биле салганнар. Дайынның чакпыыл огу мени база оюп эрттээн. Дөңмектиң мөң эддин-

че кирип аттырган мен. Ол дээш Ровно хоорайның шериг госпиталынга бир ай ажыг үе эмнеттим. Госпиталдан дайынчы эжим Бавуу-биле кады үңгөш, бодувустун полугувус дилеп чорупкан бис. Орус дыл билир эвес. Чүгө шериг документилеривисти көргүзүп чорааш, дөрт дугаар хонуу-вуста полугувуска кээри-виске, чаңгыс-даа тыва кижиге чок болган. Бистерни дөрт дугаар эскадронун дайынчыларынга кирип каан. Дубно хоорайны хостаар тулчуушкун үезинде майымыч ок кирген. Баштай Дубно, оон соонда Житомирниң шериг госпиталынга эмнеттим. База катап фронтуче чоруптум. Аъттыг шеригден чарылгаш, чадаг шериг кезээңге кирдим. Львов облазының Карпат дагларынга болган тулчуушкунга база-ла аар балыглаттым. База катап госпиталга үр үе иштинде эмнет-

кеш, чүгө 1944 чылдың сентябрьда сегип үндүм. Ол балыглаткан соонда, мени шериг эмчилери комиссияга киригеш, фронтундан хостаар дугайында шынзылганы берген турган. Ынчалзажок база катап фронтуче чорупкаш, зениттиг шериг кезээңиң дайынчызы алардым...»

Польшаның Катовице хоорайның чоогунга немец-фашисттер шериглер-биле канчаар-даа аажок кадыг-дошкун тулчуушкун болган. Эки турачы Кыргыс Шошукчи Чамзырын зениттиг пулемет дивизиязының шугуму-биле Польшаның, Чехословакияның, Венгрияның хоорай, суурларын хостаарынга киришкеш, Тиилелге хүнүн Прагага уткаан. Дивизия командири, оон соонда ону Берлинге чоруткан. Ол аңаа Совет Армияның хүрээленинге чедир шериг албанын эрт-

тирген. 1945 чылдың ноябрь төрзэн Тывазынче чанып кел Хоочун коммунист Тере-Хөл, Хем, Эрзин райкомнарынга ба-ла 30 чыл инструкторлап, кез эргелекчилеп ажылдаан. Оон Тыва обкомунун партийжи кез-низастыг ажылдар чорудар дизииниң улуг инструкторуна чыл ажыг ажылдаан.

Хоочунга четтиргенивис реткеш, «Фронтучу чагалары номувусту белек кылдыр бер бис.

Хоочун ам бистиң аравыста ынчалза-даа ол тыва чонун ректеринге кезээ мөңгөдө Оон чырыткылыг адын мөңгөдери-биле Тере-Хөл кожуун а винде оон хуу архивин чаа кадагалаар ажыл уламчылап турган.

Татьяна ООРЖ

ТР-ниң Архив агентиле башкарыкчы специалисти.

СЕНГИ Төлюш Холешпаевич
1914 чылда Кара-Тал чоогунда Дөң-Терекке төрүттүнгөн. Бичии болгаш элээди чылдары ада-иезинин, эш-өөрүнүн чанынга эрткен. 1940-42 чылда АРШ-ка шеригниң харылзаа кезээнге албан эрттирген. Чаа-Хөлгө тудугга ажилдап турган. Кара-Тал, Ортаа-Хем, Куйлуг-Хем чоогунга Улуг-Хем кежир элээн каш кижии Сенгини үдөп, хемеге олуртуп турганын Чаа-Хөлдө Ажы Уйундмаа угбай бо хүннерде шал-бул сактып орар. Бодаарга дайын чоруур мур-нунда төрөл чону-биле байырлажып чорааш, үдөдип турган-дыр. Эки турачы эскадроннун үшкү взводтун ийги салбырының дайынчызы.
Держано дээш хан төгүүшкүнүгү түлчүшкүнгө эң баштайында

Шагаан-Арыг хоорайның төвүнге Май 9 чоок-шулап олурда, «Маадырлар сесерлиин» кылып, ыяштар олуртуп турдуvus. Ам оон бээр он беш чыл эрткен.

— Тиилелгениң 50 чылын демдегеп, Ада-чурттуң Улуг дайының маадырлыг кижип чораан чаңгыс чер-чурттугларывиска тураскаадып, бо сесерликти кылып, оларга кезээ шагда мөгөөр ужурлуг бис — деп, Улуг-Хем кожуунуң чагырга даргазы Виктор Пюрюна аңаа болган кыска митингге чугаалап турду. Сесерликтиң ортунда Совет Эвилелиниң Маадыры Түлүш Кечил-оолдун мань даштан кылган тураскаалы бар. Оон мурнунда кызыл сылдыс — беш адырның ортузунда «өшпес от» чайынналдыр хып турар. Тураскаалдың ийи талазында даш самбырада Ада-чурттуң Улуг дайының кижип чорааннарның аттарын алдын үжүктөр-биле сиилбип бижээн.

Оларның аразында Монгуш Айыжыевич Базырын ады база бар болду.

— Магалыг-ла тураскаал-дыр. Ачамның адын база мөңгөжиткен. Шагаан-Арыг хоорайдан дайынче айттанган болбас ийикле — деп, артымда бир кижип чугаалай берди.

Хая көрнүп кээрмге, Хайыракан чурттуг Шулуу Түлүш арыншырайы арай муңгараан байдалдыг тур.

Шагда Чаа-Хөл кожууну Улуг-Хемге кадып турда, ол девискээрге «Найырал» совхоз тургустунган чүве. Директору Доржукай, партругу Роман Хунай-оол, комсоругу Шулуу Түлүш суглар беш суурлуг, беш муң ажыг гектар тараа шөлдүг, чүгле шээр малы чүс муң ажыг

ажыл-агыйны удуртуп турганы черле онзагай.

Комсомолдун район комитетинин бирги секретары тургаш, ол ажил-агыйга барып, Аймырлыгга ай дургузунда сургакчылаан-даа мен. Шулуу тук, лозунг комсомолчу трактор колонназын баштап алган, ала харда-ла бригада төвүнге халдып келди.

— Бо оолдун аажы-чаңы адазыла олчаан-дыр. Кылаштаары безин черге дээр-дегбес. Базыр Украинаның Сурмичи суурунун чанынга фашистерниң калчаалыг халдаашкынын ойтур шаап, станоктуг пулемеду-биле сөөлгү огунга чедир аткылажып, холдан мажызын салбайн чыткаш өлгөн, езулуг маадыр кижип — деп, эки турачыларның бирээзи Сат Даваа-Самбуу чугаалап органын утпаан мен.

Базыр Айыжыевич Монгуш дайын мурнунда Ак-Туруг сумузунун араттарын үжүк-бижикке өөредип, намның, аревзениң ажилдарынга идепкейлиг кижип турган. Ополчен шерииниң өөредилгезин тергип эки дооскаш, Шагаан-Арыгга өрт шерииниң командиринге томуйлаткан.

— Өрт шерииниң дайынчылары

ийи каът бажының дээвирииниң серизиниң кырында хайгаарал сувургалыг улуг бажыга албан хаап турдуvus. Өрт өжүрер ийи машиналыг бис. Командиривис уйгучыдын чок ажилдаар, бодунгада, өскелерге-даа негелделиг. Хоорайга, суурларга өрт халавын болдурбас дээш үнүүшкүннерни үргүлчү кылып. Оон дорт салдары-биле дайын үезинде чурттакчылыг черлер хамаанчок, аьрга-эзимнерге, хову-шынааларга өрттөр болбайн турду — деп, Дагба-Доржу оглу Алдын-оол акый Белдир-Кежи суурга хөйүн мурнунга сактып чугаалап олурар чүве.

Шулуу Базырович Түлүш ачазын Шагаан-Арыгга турган шериг кезээнге чедир үдешкен. Маңнап турар оглун аажок чассыдып, бора аьдының эзериниң мурнунга ушкарып алгаш:

«Тыва чурту мээң чуртум, Тынып чорда хостуг чуртум. Өрү болгаш куду көөрге, Өзен, шыктыг чаагай чуртум...» деп ырлап чораанын бо-ла чугаалай бээр кижип.

Улуг лейтенант Сат Бүркейиниң пулемет взводу Ровно хоорайны хостаарынга эрестиг ки-

ришкенин аңаа болган шериг каалынга полк командири Пономанзалап демдеглээн. Ровно, Дубно уунче шаап халдаашкы взвод үргүлчү мурнуку шуугу чоруп, дайынның от точкалар ойтур шаап турган. Октар сыгы снарядтар чазылган, ыш-бус даган тулчушкун шөлүнге айыны базым санында. Фашистер мөөң күжү взводтуң туружунен нертен халдаан. Сегиржил алыкыга тыва эки турачы гвардейлер чаныш-сыныш чогуң көркен. Ол тулчушкунга он бир оолдар чүс ажыг фашистерни кылган болгаш чаңгыс базым аткаарлабайн, төрзөн чурттуң талгазы дээш демиселге адырлыг-биле өлгөн.

Хоочун журналист Алексей Гержаа эки турачы гвардейки зыр Айыжыевич Монгуштуң ийинде «Шын» солунга бижээн ка материалында Ак-Туруг сум оон адын мөңгөжидип тукаалдан тургузарын сүмөлзэн. Тиилелгениң 65 чылын демдег чылда ону черле тургусса.

Кежик-оол ЧӨРӨЕ
Россияның Журналист
эвилелиниң кежигүнү.

Онзагай суму

Ада-чурттуң Улуг дайының үезинде Ийме (Улаан-Быраа) сумузу Чөөн-Хемчик кожуунунга хамааржып, тос арбаннардан тургустунган Улаан-Быраа, Хомурак, Сесе, Баяжы, Шеле, Кужур, Теректиг, Шом-Шум, Алды-Уру, Үстүү-Уру деп адаар девискээрлерни ээлеп турган.

Ийме сумузунуң кожуун төвүнге эң чоок чыдар арбаны — 50 километр, а эң ырагы — 250 километр хире кадыр-кашпал Хемчик болгаш Улуг-Хем кызааларында турар. Ол үеде ийи чүс хире өг-бүлөгө 400 ажыг кижип аңнап, тараа тарып, мал-маган тудуп чурттап турган.

Фашисттер Германия совет чуртче оор езу-биле халдаанда, Тываның чону партияның кыйгырынга харыылап, сагыш-сеткилин дайынны тиилээринче угландырып, шыдаар-ла шаа-биле янзы-бүрү дузаламчыны Совет Армияже чоруткан. Оон иштинде Иймениң чону ичурт дээш, тиилелге дээш эвээш эвес чүүлдерни кылганын ам сактырга, дыка солун.

Иймениң ийи оглу

Иймеден ийи оол дайынга эки турачылар болуп кижип чораанын сөөлзүредир билген мен. Ам Тиилелгениң келирге-ле, оларның

Конгар-оол Дуптеневиич
Ондар

дугайын чаңгыс чер-чурттуглары сактып чугаалажыр. Оларның аттары бо: Михаил (Кара-Монгуш) Белекпенович Сундуй, Ортуп-оол

Кур-Базыр Допушовиич
Ондар.

Самыйович Монгуш. М.Б. Сундуй Ийме сумузунуң сес дугаар арбаны Теректиг деп черден Тыва Арат Республиканың Шериинче 1941 чылда келдирткен турган. 1943 чылдың февральда Ада-чурттуң Улуг дайының чоруткаш, өөрү-биле Украинада Ровно облазының хоорай, суурларын фашистерден эрес-дидим хостажып тургаш, балыгланган соонда эмчиге сегээн.

Тывазынга чедип келгеш, оон сайзыралы дээш бүгү-ле сагыш-сеткилин, күжүн берген. М.Б. Сундуй партия болгаш советтер ажилынга, колхоз, совхозтарны тургузарынга идепкейлиг киришкен. Оон шаңналдары — «Ада-чурттуң I болгаш II чергезиниң» база Алдар орденнери, «Күш-ажылга шылгарал дээш» болгаш өске-даа медальдар. Ол — Деражно суурнуң хүндүлүг хамаатызы. Өг-бүлелиг, ажы-төлүн төлөпиг кижилер кылдыр өстүргөн. Хүндүлүг дышта-нылгаже үнгеш, фронтучу эшөөрүнүн чер-чуртунга чедип, бажың-балгадынга кирип, дөрт чыл иштинде оларның-биле чугаалажып тургаш, «Тыва эки турачы эскадрон» деп наамдар тоожуну бижип каан. Амгы үеде Ийме ортумак школазының музейинде адын ты-выскан. Тиилелге хүнүн таварыш-тыр, эргим чонум, Ийме суурда бир кудумчуну адын оон ады-биле адап, азы оон херек тураскаалын суурга тургузары чугула деп

бодаар мен.

А Ортуп-оол Самыович Монгуш Шелениң беш дугаар арбанын-дан шеригте 1942 чылда келген. Эки турачылар-биле Ровно обла-зында Сурмичи суурну эрес-дидим хостап тургаш, балыгланган. Оон Киев эмнелгезинге чыткаш, сегээш, өске шериг кезээнге киргеш, Румыния, Венгрияны хостажып тур-гаш база балыгланган. Оон Грузияга эмнеткеш, 1946 чылда Тывага чанып келген. Хову-Аксының ко-бальт комбинатын тудуп тургузуш-кан. Ортуп-оол Монгуш — Ада-чурт дайыны орденниң I чергези-биле, «Дайынчы шылгарал» болгаш өске-даа хөй-хөй медальдарның эдилекчизи. Өг-бүлелиг, уруг-дарыг-лыг. Ортуп-оол Монгуш Чеди-Хол кожуунуң Хову-Аксы суурга амыдыралының сөөлгү хүннеринге чедир ак сеткилдиг ажилдаан. Төрзөн чери Ийме суурда оон адын мөңгөжидип, бир кудумчуну адаан.

Фронтуга дузаламчы

Чогум төрүттүнген черим Чөөн-Хемчик кожуунуң Улаан-Быраада Даг-Хөрээ деп адаар ачам кыштаа бар. Дайын үезинде он хар чедер берген, өгден үне-кире халып турар шору оол апарган болгаш, ам оон бээр 65 чыл эрткен-даа болза, ынчан Ийме сумузунга чүү болуп турганын эки сактыр мен.

Тываның чону дайын дугайын дыңнап кал сал-ла, тиилелге дээш амыр-дыжын харамнанмай ажил-даан. «Бүгү чүвени — фронтуга!», «50 муң аьттарны — фронтуга!» деп кыйгырыглар улуг көдүрлүүшкүнү берген. Ынчаарда Ийме суму-зунуң арат чону база анаа олур-баан. Ачам партия кежигүнү тур-ган. А авамны көөрүмге, чай чок, хөй кештеринден чолдак тоннары бажып даарааш, хураган кештери-биле кыдыгларын чаажылааш, кар-мактарлыг кылдыр даарап турду. Ол хол-хаптарын даараарда, албан айтыр салаазы аңгы адырлыг турар. Оон-биле боо боолаарыга эпиг болурун билер турган боор. Авам эрте төрзөн хураганнарның дүктерин чай төнчүзүнде агарлап

кыргааш, күзүн чуга, ак кидис са-лып кылгаш, кыжын хөй уктар даарап алгаш, арбан даргазынга дужаап турганын көргөн мен. Ын-чан авам ышкаш шевер, ажилгыр кижилер анаа олурбайн база-ла дааранып тургаш, хөй-ле идик-хепти белекке берген боор деп бодаар мен. Кышкы үеде аалдар соккаш доңуруп каан малдарының эттерин болгаш хырында кудуп каан саржаг, көкпзэн база фронтуга бээрлер. Чыгдырган аш-че-мин ийи, үш шанакка шарааш, Ча-даана хоорайга чедирер чораан.

Чеди айның эгезинде боор, аалывыс Улаан-Бырааның Шык-Адаа деп чайлагга чайлап чыткан чүве. Бир дүште, изиг хүнде, бис кезек оолдар Хемчикке эштип турган бис. Көрбээниviste, чоогу-вуска узун, семис, ак кештиг беш-алды хире кижип сугга эштип турар апарган. Бис-даа оларның чанынга маң-биле бардывыс эвеспе. Башта-рының сарыг-сарыг дүктерин чол-дайтыр таартып алган. Боттары аразында аажок чугаалажып тур-лар, а бис оларның дылын билбес болган бис. Бистиң бирээвис орус-тар-дыр деп ор. Ынчаарда бис оларны көргөн эвес бис, аажок кай-гал көргөнивис ол. Олар Хемчикке эштип тура, дескен балыктарны аажок-ла магадап көөр чораан. Шынап-ла, ол үеде аңаа балык хөй-ле турган!

Менээ дыл билбеске караңгы ышкаш сагындырган. Демгилери-вис чүнү канчап келгенин, кайнаар баар дээнин билбээн бис. Аалга келиримге, ачам чок. Авамдан оон дугайын айтырарымга, ол фронтуга аьттар дужаап чоруткан дээр болган. Ол орустар-биле чорупкан деп билген мен. Ийи хонганда ачам эзерин чүктеп алган кежээликтей аалга бо чедип келген. Оон ол үш бедик, хүрөң болгаш ийи доруг аьттарын Теректигнн Көк-Аяңга, Баян-Тала, Хөр-Тайга, Ийме суму-ларының фронтуга аьттар дужаар черинге канчаар дужааганын мын-чаар чугаалады: «Чоннуң фронтуга аьттарын берип, дузалап турарын кижип магадап көөр чорду. Чаңгыс-даа, оон хөй-даа аьттарлыг араттар

ИЙМЕНИҢ ЧОНУ

Көк-Аяңда хүлээп алып эмчилерге оочурлап тургаш жаап турдуvus. Аьттарның харааштарын кайгадым. Ында дыг-даа аьттар бар: чыраа, челер, маңнаар. Тыва чону байын караам-биле көрдүм. А аьттарымны чедип алгаш, эмчиге хүлээдип чедер бээрмге, мээң аьттарымны тудуп, сычаажын көргөш, мени ма «очень хорошо» дээш, экти-та холун дегзип, часкарып хире болду. Хемге эштип ак кештиг улус аьттар хүлээп орус эмчилер ол деп билдим. Те ам чаңгыс доруг бе ар болган.

Ынчаарда Ийме сумузунда аьттарны фронтуга берген Дардыкай Монгуш, Бүрбү Мо Сүссүгбей Монгуш, Самбу Тю Хандыңмаа Тюлюш, Өпөкей Содунам Ондар, Кур-Базыр дар дээш, оон-даа өскеле-мааржып турар. Ийме суму 215 аьтты фронтуга берген.

Ада-чурттуң Улуг дайыны ген сөөлүнде, күскээр Ийме-зунда фронтуга хөй аьттарын ген Хандыңмаа Кызыл-Кула Тюлюшту «Фашисттер Герман-тиилээни дээш» деп медаль-шаңнаан болган. Ол он бир фронтуга дузаламчы кыл бергенин чон билер.

Ополчен шери

1944 чылдың харлыг Иймеде ачам сугнуң кыштаа катап ийи айның эгезинде ышта даг артында аалдың Кара-оол Монгуш хаактыг, боо чүктеп алган келген. Оон биле чугаалажып орда дырымга, аалче бар чыдар, С-раңга өөренир дээн ополчен кижип болду.

Мен оортан:

— Ополченнер чүнү к-турар чүвөл, акым? — деп тырган мен.

— Аңаа шериг херзэн өөр күш-дамыр сайзырадыр сор-лыг. Дайын дугайында мед-база дыңнап турар бис. А ча-кожаыста Баян-Тала суу

Чаа-Хөлдүн маадырлары

Пулеметчу Белек

БЕЛЕК Ады-Түлүш Дойнур 1921 чылда Чаа-Хөлгө төрүтүнгөн. 1944 чылда ТАРЭ-ниң кеңсүнү. Араттын Шеринче 1941 чылда келдирткен. Шериг мерген — пулеметчи. Бешки пулемет бирги салбырының даңкын алышты. Дайындан келген соонда Чаа-Хөл ажилчын кооперацияга аштай ажил-агый эргелекчилээн, чылгы ажаакчылаан, сөөлүндө дүрүкчүлээн. 1978 чылда мөчээн, элде ажаап каан. Өөнүн ээзи Уй-Ховалыг Чаш-ооловна-биле ал-оолду база ийи уругну өстүрүп чыгарган. Улуг уруу Алек-андровичтер. 1944 чылда төрүттүнгөн, аялы-Талада чурттап чоруур. Улуг уруу Доржу-биле кады өөренип чыгарган, ачазын эки таныыр мен. Өөнүттери: Чажытмаа Савелий-овна — эмчи, Балмацу Балмаца-новна — экономист, кайызы-даа Чаа-Хөлде чурттап чоруур база аялы Бурулеевна керни (фронтучу уруу Ховалыгның уруу), үш алы-төлдүг, Сукпакта. Дайын-чаага киришкен А.Д. Белек — «Дайынчы алыгарал дээш» деп медальдың ээси. Чаа-Хөлдө ажаллап чыгарган азы өскө-даа шаңналдарның эдилекчизи. Оттук тулчуушкуннарның

херечизинге Чаа-Хөл суурда узун, делгем кудумчуну тураскаадып, Белек деп адаан.

Сукпак суурнун

Хүндүлүг хамаатызы

БҮРҮЛЕ Ховалыг Дүвөндөй-ович 1920 чылда Хереме сумузу-на төрүттүнгөн. 1930 чылда тыва бижик чогааттыгында өөрү-биле бир дөмөй өөренип алган. 1938 чылда сумунун аревз (аныяктарның революстуг эвилели) үүрүнүн секретарына соңгуткан. Бижик билбес чорукту узуткаарына эвээш эвес үлүүн кириген. АРШ-ка шериг албаны эрттирип тургаш, дайынче чоруткан. Держжонну хосташкан соонда, взводту ок-биле хандырап тускай даалга ал-ган. Чазылган снарядтарлыг, ында-мында сыйтылашкан октар чаны-биле ок дажыглаары берге херек. Адыгы кижик оңгуда боолал чы-дар азы шаап халдап турар, а ок-тар төнерге чүдөн-даа айыылдыг дээрзин Бүрүле билген. Дайындан келгеш Херемеге «Горный Саян» совхозка малчынап чорааш, пен-сияже үнгөн. Х.Д.Бүрүле — Ада-чурт ордениниң бирги чергези болгаш өскө-даа шаңнал-мактал-дарның эдилекчизи. Сукпак суур-

нун Хүндүлүг хамаатызы — фронтучу бир кудумчуну тураскаа-дып, адын тывыскан.

Берлинни штурмнаарына киришкен

ДОКПУТ Монгуш Калзаңович

1917 чылда Улуг-Хемниң Көк-Чыраага төрүттүнгөн деп бижээн, а херек кырында Кызыл-Дагга төрүттүнгөн оолду төрели Дуваң Түлүш азырап алгаш, Көк-Чыраага өстүргөн. Эрес-шооаа оол элээди назынында аныяктар эвилелинге, оон Арат намынга кириген.

1936-1938 чылда АРШ-ка шериг албаны эрттирген, сержант. Ковров хоорайга дайынче белет-кел үезинде өскө эштери-биле госпитальга эмненип артканындан хөй эштеринден чарылгаш, Кызыл Шеригниң өскө кезектеринге катышса-даа, баштайгы тулчуушкуну Ровно хоорайдан эгелээн.

1944 чылдың июльда Чехословакияга аар балыгланган, күзүн Докпуду маадырлыгы-биле өлгөн деп бижик келген, мага-боду чок-даа болза, кажыдалдың езулалын улуг улустары чула кысып эрттиргенин улуг уруу Раиса Монгуш-овна Сүге-Маадыр сактыр. Докпуд Монгуш өлгөн кижик каттап дирилгени дег, дайындан чедип келген. Аар балыгланганындан ийги

бөлүктүн инвалиди-даа бол, анаа олуруп шыдааан. Чаа-Хөлгө суг ажил-агыйга ажилдаан. Оон соон-да Кызыл-Дагга суг-бараан фермазынга инек кадарчылап хөй чыл ажилдаан. Сөөлүг чылдарында Чаа-Хөлгө КМК-2-ге таңнылалдап турган.

Монгуш Докпуд — Алдар ордениниң үшкү чергезинин база «Эрес-дидим чорук дээш» деп ме-дальдың болгаш өскө-даа шаңнал-дарның эдилекчизи. Өөнүн ишти Шаңмак-оол Анай-биле хөй ажы-төлдү өстүрүп, төлөпиги улус кыл-дыр кижизиткен. Кызыл-Даг суур-да Докпуд Монгуш кудумчузун ажадып, демдеглээн.

Фронтудан чагаа

...Польшаның бир улуг хоора-йындан бижип ор мен. Кызыл Ше-ригни улуг өөрүшкү-биле уткуур-дур. Чүгө дээрже немецтер пол-яктарны төлчөк дорамчылап турганнар. Концлагерьлерже күш-биле сүрүп апарган муң-муң совет кижилерни хуннун чыгы хостагыр-дыр бис. Польшаның шериглери бистерниң-биле кады дайзыннары чылча шаап чоруп турлар.

Силерниң Монгуш.

(Докпуд Монгуш Варшаваны хостагырынга, Берлинни штурм-наарына эрес-дидим киришкен. 1982 чылда Кызыл-Дагга мөчээн).

Боо огу дегбес

ОЧУР Ховалыг Таргый-оол-ович 1917 чылда Ортаа-Хемге төрүттүнгөн. 1946 чылда дайындан келгеш, Чаа-Хөл райкомунга ин-структорлааш, барык бүгү назы-нында Чаа-Хөл девискээринге бүгү ажил-ишке бараан болган. 1937 чылда ТАРН кежигүнүнге кирген. Сат Бүркейиңнн взводунун дайын-чызы. Ровно дээш тулчуушкунга онза шылгараан, эжи-биле кады немецтерниң мөөңөлгөн шавар халдаашкынын «Максиминиң» үзүктел чок адышкыны-биле доктаадып шыдаан. Сурмики дээш хөй кижик чидиргилги өлүмнүг тул-чуушкундан Ховалыг Очур дириг арткан кижилерниң бирээзи. Ын-чангаш фронтучу эжи Сундуй Андрей «боо огу дегбес Очур Хо-валыг» деп баштактары чораан.

Бо одуруглар бижикчизи эрт-кен вектин чеден чылдар эгезинден ол гвардейжикни эки таныыр. Хүн-дүлүг хоочун «Найрал» совхоз-тун Ортаа-Хем өшкү бригаданың кадарчызы чылдарындан баштак, сергек, ортумак дурт-сынын акий-биле ужуражып, хөөрежип шаг болган.

Ада-чурт дайыны ордениниң ий-ги, бирги чергези, «Эрес-дидим чо-рук дээш» медальдың болгаш өс-ке-даа шаңналдарның төлөпиги эдилекчизи.

Дегүт ДЕМЧИК.

ИЕ-ЧУРТ ДЭЭШ...

алдаашкын кылып ойнап, өөренип бис. Ам удавас биске хаакка маң-аарынга маргылдаа болур, орта кирилээн кижик Чадаанага барып ааак маргылдаазынга киржир — ийди.

Каш хонук эрткенде, чээрби чаа кижик аалывыс мурнунда хо-уда оруктап, хаактыг маңажып эртилер. Оларның соңуг, мурнуг калчып чораанын көргөн болгаш, кежээзинде демги оол өг чаны-биле чанып бар чорда:

— Ополченнерден хаакка кым бир дугаар чер алды? — дидим.

— Чимбии Чангаажыкович Мон-гуш алды. Ол даарта Чадаана хо-орайга өскө сумулардан келген ополченнер-биле он километр че-реге хаакка чаржыр — дээр болду. Сөөлүндө оон сураан дыңнаарым-га, ол Чадаанага база эртерге, ону Кызылче алгаш кири берген. Орта ийи чүс ажыг хаакчылар аразындан үшкү черни алган. Он километрни оон маңнап дооскан үези 43 минута болган. Чимбии Монгушту шаңнап-мактаан. Ол үе-де хаакчы кижиге байдал берге турган. Хаактар узун, чолдактыг, үзү таарышпас, хаакты хап идик-терге чыпшыр шарып алгаш, хө-вөнниң чүвүрлүг, хөрөктөзүшүг чарыш оруунче маңнап үнүп турган. Иймеге ол чедип келирге, өөрү аажок магадап, байыр чедирген. Ополченнер аразындан суму рес-публикада бир шыырак хаакчылыг болганы ол. Бис ону дыңнааш, аал-дарывыс чанынга хаактап турар апарган бис.

Шериг-патриоттук кижизидил-гени чүгө ополчен шеринге эвес, школаларга база эгелээн деп бил-ген мен. Кажан мен Ийме школа-зынга өөренип киргеш, ийиги класска барган турумда, бисти ше-ригден келген солдат Ондар Бады чыскаап, марштадып, он, солагай талаже эгилдирип өөреткен. Чадаананың №1 школының бешки класынга өөрени бээримге, орта мени фронтучу башкы Сос-пужай башкылап турган. Ноябрь 7-ниң байырлалына белеткеп, бисти марштадып турду. Кижик бичин-ле куду көрнү бээрге, хоржок, кончуг

шыңгыгы турган.

Дургуннарны тутканы

Чеди айның төңүзүндө бистин аалывыс Иймениң Кум-Суунун Коыш-Суг деп черинге турган чүве. Кежээликтей инектеривисти саг-гаш, хойларывысты кажалааш, удуп чыдып алган бис. Дүне бир дыңнап чыдарымга, бистин ыт-тарывыс куду хараганнар аразынче ээрип маңнашкан соонда, таныыр кижизин көргөн ышкаш, ыт чок апардылар. Оон өг чанынга аыттыг кижик келгеш, аыт кырындан ача-мы айтыргаш, барын билип алгаш:

— Өгден бээр үнүп келиңерем, чугаа бар ийин — дээр болду. Ачам тонун эштип алгаш үнгеш, оон-биле чугаалашкан соонда, өгге кирип келгеш, идик-хевин кеткеш, дүүрге боозун, октарын база ап белет-кенип, чоруур деп барганда:

— Чүү болган-дыр? — деп, оон авам айтырарга, ол харыылаады.

Ачам демги кижик-биле чоруй барган. Байдалдың чигинчии кон-чуг-даа бол, партия кежигүнү кижик боорга, хуралдаар дээш апарган боор деп бодаан бис.

Бир хонгаш кежээликтей ачам аалга чедип келгеш, биске мынчаар чугаалады:

— Монгуш Дадар-оол Көк-Те-ректен аалга чорааш, Шык-Адаанче бадып оргаш, Улуг-Шыктын ара-зы-биле эртип ораарга, бодундан элээн ырак арыгдан беш кижик үн-геш, тура дүшкеш, ынай-бээр көр-гүлээш, ону көрүп кааш, дүргени кончуг маңнашкаш, шыктын орту-зунда кызыл хараганнар аразынче чашты бергенин каразып кааш бо-данган: «Ындыг хептиг кижилер болаада чок, чүге менден чаштып турарыл?» Элдесингеш, оларнын чанынче барбайн, Дадар-оол адынын челижи-биле чорупкаш, ол хараган аразында демги кижик-лери оон үнгеш, кайнаар баар эвес деп хая көрнүп, хынал чорааш, су-му даргазы Түлүш Оскурнун аалынга келгеш, ону чугаалаарга, аңаа Хүлер-оол эштежи, дуранын бергеш: «Ол кижилер кайнаар баар эвес, көрүп турар сен. А бис

кижилер чыып алгаш келили, оон оларны тудуп алыр бис» — дээш, дарга биле Хүлер-оол аыттарын мунупкаш, кожазында аалдарже чорупкан. Олар менден өскө, он беш кижилерни бөлүп алган тур. Боттарывыс аравыста канчал би-лир, айыылдыг боорун база бо-дааш, шуптуус бооларывыс тут-каш, аыттарывысты мунгаш, олар-ның кире берген хараганын дол-ганы бергенивисте суму даргазы: «Бооларыңар черге салгаш, хара-ган аразындан үнүп чыскаалыңар!» — деп чугаалады. Оон чугаазын билбээзинден анаа-ла бисче көрүп алгаш турлар. Боолуг кижилер ол-че шыгаап алган турда, боо чок-тары аыттарындан дүшкеш, ол кижилерни харагандан үндүр им-нээш, шыкка чыскаалкаш, чанын-га баргаш, кармактарын үжөп, хеп-терин тудуп, сыйбал тур. Хаптарын-да паш, аяк-сава бар, боолар чок эки улус болган. А оларның арны-байжын көөрге, азиат сөөктүг болгу дег. Бис аыттарывыстың узун дын-нары-биле оларның холдарын хү-лүп алгаш, делгем черге школага эккелген бис. Оон ашкарып-чем-герип алгаш, чугаалажыр дээр-виске, бисте орус дыл билер кижик чок. Моол дыл-биле чугаалажыры-выска, ийи-чангыс айтырыллары хараылап турар болган. Биске бу-рят-моол улус бис деп чугаалаан. Бодаарга, бир-ле черден дургун-наан кижилерни тутканывыс ол. Оларны хүлүглери-биле эдиртип алгаш, үш кижик Чадаана хоорай-ның шагдаа черинге дужаап бээр дээш чорупту — деп, ачам чугаа-зын доосту.

— Чүнүн-биле маңаа чедип келген улузул? — деп айтырдым.

— Тайга кырын чадаг кырлап чорааш база Хемчикти куду сал-дап келген боор — деп, ачам харыылады.

Оон сөөлүндө бистин аалдары-выс кончуг серемчиледиг турар апарган чүве.

Аыттар сүрүп дужааган

Мээң улуг акым Ондар Балдай-ган Содунамович Ада-чурттан

Улуг дайыны эгелей бергенде, Тыва Арат Республиканың Шеринге хүлээлгезин эрттирип турган. Оон халашкаш, аалывыска чедип кел-геш: «Мен фронт чоруур дээш, билдиришкени бижиримге, эки турачылар саны четчи бергенинден мени албаан» — деп, ол хому-дап, ачамга чугаалап органын дыңнаан мен. Удаваанда акым Совет Ар-мияга чоннуң белекке берген хөй аыттарын Абакан хоорайга сүрүп чедиргеш, дужаарын хүлээнип алган турган. Ол Чөөн-Хемчик кожуунунун даргалары суму бүрү-зүндө бир сүрүкчү чоруур кыл-дыр дугуржуп каарга, Ийме суму-зунун мурнундан аыттар чедире-ринге томуйлаарга, өөрүшкү-биле чөлшээржиб турганы ол. Оон кады шериг эрттирип турган өөрү фронтуче чоруп, төрээн черин камгалажып турда, мен аыттарны Абаканга чедиржиб берейн, ол-даа болза, мээң фронтуча дузам-на болгай деп бодааны — аныяк кижик сорукуунун демдээ. Акым аалывыстан аыттар сүрүп чорут-каш, чартык ай хире болганда че-дип келген. Өөрүшкүлүг арнындан оон эки чораанын билип турган мен.

... Оон хары чеден чоокшулап турда, Кум-Суу деп черге Карл Маркс аттыг совхозтун хоюн када-рып турда, өөнге чеде берген мен. Амыр-менди солушкаш, хөөрежип олура:

— Дайын үезинде Абакан хо-орайга аыттарны канчаар сүрүп че-диргенини хөөреп көрөм, акым? Балдайган Содунамович он холу-биле буурул бажының дүгүн аткаар сыйбааш, бичии боданып оргаш, чугаалап эгеледи:

— Ынчан аныяам кончуг. Мээң кады шериг эрттирип турган өөрү фронтуча-даа, ажил-иште-даа бар турган. А мен чүнү кылыр кижик боор мен деп чоруп турумда, суму даргазы Ондар Чулдум Ийме суму-зунун фронтуча берген аыттарын Абаканга чедирер сен дээн. До-раан чөлшээрешкен мен. Ону чо-нумнун мурнундан буянын херек деп билип турдум. Эртенинде Ча-даана хоорайның чоогунда, Бора-Хөл ховузунга сумулардан белекке берген 1200 аытты 12 кижик хүлээп алган бис. Ол-ла дораан Кызылче

сүрүп чорупкан бис. Көөрге, ында кандыг аыттарны чок дээр сен: чы-раа, саяк, челер, маңнаар. Чара-жын канчаар ону! Ынчан ужаң шы-даар шаанче, туралааныңны тудуп мунар сен.

Кызылга келгеш, аыттарны Улуг-Хемни кежир чыггал кежир-геш, Саян даанче сүрүп эгелээн бис. Таптыг-ла Саян кырынга үнүп келгеш, ыңдынче кудургайландыр сүрүптеривиске, чамдык аыттар киштеп чоруур апарды. Бодаарга, ам олар черинден ырап, өөрүн чоктап, азы ээзин чоктап чораан дег.

Элээн каш хонгаш, Абакан чоо-гунга менди-чаагай сүрүп чедир-геш, аыттарны санап, хүлээдип бер-ген бис. Эки аыттарывыстың куду-руктарының хылдарын чулуп ал-гаш, чассыдып, сыйбал каан бис. Оон эзерлеривисти чүктөпкеш чо-руптарывыска, бисче көрнүп оран-гаш: «Ой, кай баарыңар ол, кады чангай бис» деп турганзыг болбас ийикле. Бис канчал билер дээш: «Чорууңар чогузун» — деп холда-рывыс чайып, байырлашкан бис. Аыт — кончуг угаангыч мал. Бисти машинага олурткаш, Кызылга эк-келгеш, кожуун төвүнге база чедирип каан.

1945 чылдың май 9-та Ада-чурттан Улуг дайыныга совет ше-риглер Германияны тиилээни соон-да, мени «Фашистиг Германияны тиилээни дээш» деп медаль-биле шаңнаан — деп, ол чоргаарал-би-ле чугаалады. Аптара иштинден ону ужулгаш, меңээ көргүстү. Акым ажилдаарынга кончуг ынак кижик. Ол хөй чылдарда совхозка трактористеп, комбайнерлап чо-раан, оон хой кадарып турган. Хөй ажы-төлдү кижизидип өөреткен.

Оон баштайгы медалынга эш-тей өскө шаңналдарын база хапта суп каан болду. Ында «Күш-ажыл-дың хоочуну», «Фашистиг Герма-нияны тиилээниң 40, 45, 50 чылы» деп медалдар бар. Ам-даа мен Балдайган Содунамович Ондар акымга чоргааралып, Май 9-та ону сактып, мөгөөр мен. Бир эвес ди-риг чораан болза, бо Тиилелгениң 65 чылында база шаңнадыр тур-ган-на боор.

Алдын-оол ОНДАР.

Кызыл хоорай.

ЭРЕС-ДИДИМ МААДЫР МИХАИЛ БУХТУЕВ

Тыва Арат Республиканың улус ажил-агыйның колдуунда бүгү адырларын хөгжүдеринге дуза чедирери-биле чалап эккелген болгаш боттарының күзели-биле чедип келген Совет Эвилелиниң хамаатылары — тускай эртемниглер, ажилчыннар республикага эвээш эвес ажилдап, ажыктыг үүле-херекти бүдүрүп турганнар.

ССРЭ-же фашисттер Германия 1941 чылдың июнь 22-де оор езу-биле халдааш, делегейге туруп көрбээн хан төгүүшкүнүгү дерзин дайынны эгелээн. Тывага ажилдап-чурттап турган совет хамаатылар Ада-чуртун кырында айыыл дигелип келген, ооң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалаары амгы үеде эң-не ыдыктыг херек деп санап турганнар. Ынчангаш дайын эгелээниниң баштайгы хонуктарында-ла эки тура-биле фронттуге чорударын дилээн билдиришкенин совет хамаатыларындан ССРЭ-ниң ТАР-да элчин черинге хөйү-биле кирип турган. Е.П. Соловьевтун фронттуге чорударын дилээн билдиришкенинде бижээни болза: «Мени фронттуге чорударын ССРЭ-ниң ТАР-да элчин черинден дилеп тур мен, чүге дээрге фашизмни чылча шаварынга боо-чепсекти холга туткаш, кижирни — мээң кара чаңгыс күзелим ол. Дайынны чылча шаварынга ханымның сөөлгү дамдызын харамнанмайн, бүгү-ле күжүмнү бээр мен».

Тывага ажилдап-чурттап турган шериг назылыг совет хамаатыларын дайын эгелээн баштайгы чылда бир муң хире дайынчыны фронттуге үдээн. Ниитизи-биле ТАР-га ажилдап турган совет хамаатылардан дөрт муң хире кижиги Ада-чуртун Улуг дайынынга киришкеш, Улуг Тиилелгени чедип алырынга улуг үлүүн киригеннер.

Ол үеде Тывага ажилдап-чурттап турган совет хамаатыларның оолдары, кыстары, ылаңгыя совет школага өөренип турганнары, совет улус болгаш Тываның

арат чону-биле бир дөмөй төрөөн чуртунун хамаарышпас чоруун дайзындан камгалаары кижиги бүрүзүнүн херээ деп чүвени ханы билип турганнар. Кызылдың совет школазының (амгы №1 школа) алдыгы, чедиги класстарын дайын эгелээн чылда доозуп турган оолдар Саша Ткачев, Иван Леонтьев, Николай Тутынин, Константин Суворов болгаш өскелер-даа назы четпээн-даа болза, фронттуге эки тура-биле чоруур күзелин илередип, ол дугайында эш-өөрүнге чугаалап чоруп турганнар. Алдыгы классты доозуп турган өде-чара, эрестиг Михаил Бухтуев өөрүндөн чыда калбаан, өөренип тургаш-ла, шериг кижиниң дайынчы мергежилин чедип алыры-биле өөрүндөн мурнай ополчен шеринге кирип алгаш, хостуг үезинде шериг херээн өөренип турган.

Михаил Бухтуев Тожу кожуунун Сыстыг-Хем аксындан ырак эвеске турган Кара-Хаш деп бичи суурга 1925 чылдың ноябрь 23-те төрүттүнген. Ачазы Артемий Иванович Бухтуев — Сыстыг-Хемге тудуг ыяжы белеткеп алгаш, ону Би-Хемни куду салдадып бадыргаш, Кызылды тудуг ыяжы-биле хандырып турган төлөптүг ажилчыннарының бирээзи. Бухтуевтерниң өг-бүлөзи оон Каа-Хемниң Хараал алдын уургайынга көжүп келген. Артемий Иванович алдын казып тывар ажилчын болу берген. Хостуг үезинде ол аңнаарынга ынак чораан. Огун эдертип алгаш, кадыр-берт, сырый үнген арга-ыяштыг тайга-таңдыларны кезип чорааш, Мишаны аңнап, диңнээриниң берге мергежилинге, часпас

адарынга өөреткен, бергелерге тоорулбас, эрестиг кылдыр кижизиткен. 1942 чылда Михаил Сарыг-Сеп суурга радист-электриктин түр курузунга кирип алгаш, ону чедикшинниг дооскан. Ол база-ла аныяк оолдун дайынчы белеткели болган.

1942 чылдың төнчүзүнде Михаил шериг албаны эрттирер, төрөөн чуртунун хамаарышпас чоруун камгалаар күзелин боттандырар дээш ада-иези, төрелдери, эш-өөрү-биле чылы-биле байырлашкаш, төрүттүнген, өскөн, чараш, байлак Тывазындан Саян артыңче чорупкан. Ол шериг албанын Челябинск областың Верхний Уфалей хоорайның танк училищезинге эрттирер тургаш, авазы Раиса Семеновна Бухтуевага үргүлчү чагааны бижип келген, ында дайынчы белеткелди эки эрттирер турарын, ада-иезиниң, төрелдериниң, алдын тывыкчыларының амыдырал-чуртталгазын, ажил-ижин сонугаан болур. Оң чагааларының кол утказындан алырга, төрөөн чуртунга, ада-иезинге, төрөл чонунга бердигенин, Тывазынга ынаан илереткен болуп турар. «Удаваас түрлүг, күштүг машиналары-биле дайынны чылча шавар дээш фронттуге чоруптар бис. Неметтер оон өлгүжеге коргарлар» деп бир чагаазында айыткан. 1944 чылдың март айда Михаил шылгалдаларны эки дужаагаш, танкының механик-чоллаачызы деп мергежилдин документизин алган.

Т-34 деп танкының механик-чоллаачызы гвардейжи сержант Михаил Бухтуев Белоруссияның черлерин немец эжелекчилерден хостаары-биле эш-өөрү-биле кады чорупкан. Он тос харлыг Михаил баштайгы тулчуушкуннарда-ла эрестин, дидимин, техниканы мергежилдиг башкарып билирин командирлеринге көргүскен, ынчангаш тулчуушкун санында-ла дайынга хөй когаралды ол чедирип, дерзин эжелекчилерни Совет Эвилелиниң девискээринден дүрген үндүр сывырар, оларны узуткап

чок кылыр херекке биче эвес үлүүн кирип турган.

1944 чылдың июнь 25-те Черные Броды деп станцияны хостаар дээш тулчуушкунга Михаил Бухтуев эрес-дидимин болгаш кайгамчыктыг маадырлыг чоруун көргүскен. Ынчан гвардейжи сержант бодунун танкызының илчирбези-биле ийи дайынчы үгер-боону болгаш бир взвод чедир чадаг шеригни чылча бастырып, узуткап чок кылган. Черные Броды станциязынче чаза таварып кире бергенде, Бухтуевтин танкызынга дайынның огу дээпкен болгаш өрттени берген. Маадырлыг гвардейжи өрттенип турган танкызы-биле дайынчы даалганы күүседирин уламчылап турган. Станцияга бистин танкылары-биле каржы-дошкуну-биле боолал турган немецтерниң куяктыг поездзин (бронепоездзин) ол эскерип кааш, коргар чүрек чок, дидим танкист куяктыг поездзин узуткап чок кылырын карак чивеш аразында шиитпирлеп алган. Төрөөн чуртунун алдар-ады дээш амы-тынын-даа бодабайн, өрттенип чораан танкызы-биле дайынның куяктыг поездзин күштүү-биле

Хүндүлүг Раиса Семеновна!

Советтер төрөөн чурт дээш тулчуушкунга Силерниң оглу гвардейжи сержант Михаил Артемьевич Бухтуевтин маадыр биле өлгенин шериг командалы дыйнаткан.

Немец-фашисттер эжелекчилер-биле демиселге Силер оглунар Михаил Артемьевич Бухтуевтин көргүскени маадыр чоруу дээш ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму 1944 чыл август 22-де Чарлы-биле аңаа шылгалалдың дээди чада Совет Эвилелиниң Маадыры деп атты тывыскаан.

Бистин улуска кажан-даа уттундурбас эрес-дидим чор кылган маадыр оглунар дугайында тураскаал кылдыр шыг чорзун дээш Силерге ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиум Силерниң оглунарга Совет Эвилелиниң Маадыры атты тывы дугайында бижикти чоруттум.

Төрөөн чуртунун хосталгазы болгаш хамаарышпас чоруу дээш, төрөл чонунун келир үези дээш Ада-чуртун Улуг дайынының тулчуушкунунга эрес-дидим маадырлыг чорукту кылган Тываның төлөптүг оглу Михаил Артемьевич Бухтуевке чаңгыс чер-чурттуглары чоргаарлары. Тоолчураан маа-

барып үстүрген. Ол маадыр чоруктун түннелинде үгер-боо болгаш пулеметтар турган куяктыг шөлчүгешти чазылдыр олар ажыгалдан үнген, өрттенип Немет эжелекчилер оон корган кызыл гвардейжилерге удурлап чүнү-даа кылып шыдабайн, станцияны кагаш, дүвү-далаш-биле дезипкеннер. Кайгамчыктыг эрес-дидим, маадырлыг Михаил Бухтуев эш-өөрүнге кандыг-даа шылгалал чокка дүрген бурунга лап киргеш, дайынны чылча шаварукуту ажыдып берген. Гвардей сержант Михаил Артемьевич Бухтуев төрөөн чуртунун хосталган болгаш хамаарышпас чоруу дээр төрөл чонунун чырыткылыг кезеңи дээш маадырлыгы-биле амы-тынын чарылган.

Немец эжелекчилерге удур миселдин фронтунга командал чериниң дайынчы даалгалары үлөгерлиг күүсеткени дээш кайгамчыктыг эрес-дидим болгаш маадырлыг чорукту кылган Совет Эвилелиниң Маадыры Михаил Артемьевич Бухтуев ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиуму тывыскаан.

ССРЭ-ниң Дээди Совети Президиумунун Даргазы Шверниктин Михаил Бухтуев авазы Раиса Семеновна Бухтуева чагааны чоруткан. Ы бижээни болза:

Таан-оол ХЕРТЕ

ТАНКИСТИҢ ДАЙЫНЧЫ ОРУУ

Өг-бүлө тудуп деп чүве — эң-не улуг харысалга-дыр. 1970 чыл бистин уттундурбас чылывыс, чүге дээрге ол чылын баштайгы бир дугаар кыс уруувустун бодараан чылы чүве. Ам уруувус дөртөн харлыг, өг-бүлелиг, ажы-төлдүг, ажил-агыйлыг бистин аравыста чурттап чору.

Ол-ла чылын бистин изиг ойтут Ийи-Тал суурувусту ыраккы «Чодураа» колхозка каткаш, тускай салбыр кылып каан. Кезек када кижилер баштары төөрөп, чүвениң ужу-бажын билбейн пат болганнар. Таптыг-ла ол үеде салбырга чаа удуртукчу көстүп келген чүве. Ол болза тыва эки турачы, он бир танкистерниң бирээзи, биче лейтенант, даштындан көөрге мөгөш-шырак, эрес-кашпагайы арын-шырайындан илдең Тюлюш Самбуевич Нурсат болган. Ону хоорайдан келген бир улуг дарга таныштырган чүве, харалаан адын уткан-дыр мен.

Ол хүнден эгелеп чаа дарга эрге-дужаалыңче кирипкен. Кижиги караа эки-бакты дораан эскере тыртып каар. Суурда ажил-ла хөй. Кышка мал чеми, сиген-ширбиш, ыяштар бүрүлери оондактааш

белеткээр, суурнуң арыг-шевери, малчын коданнарның кажаа-хораазын колтатар, аштаар, бажыңнар чугайлаар дээш, чүнү харылаваас дээр. Дарганың удургу безин ховар турган боор. Чон Тюлюш Самбуевичиниң негелделиин, ажилга шудургу, кызымаан, харысалгалыын дораан эскерип каан. Ажил-ла кылыптар кижилер дарганың одуруунга кезээде белеп турган.

Мээң өөм ээзи Хаян-Хүрбе Тюлюшович-биле Кызылга паром башкараар бир айның курузун база дооскан дарга. Ол танкистин солун чугаазын бо-ла сактып чугаалай бээр кижиги. «Тайбың үеде ажил база дайын шөлүңге-биле дөмөй, кара дерин төгөрүн харамнанмас сен» — деп чай-хос кадында ол дарганың бо-ла чугаалай бээрин сактыр кижиги.

Тюлюш Самбуевич удурткан соонда ол чылын тараа дүжүдү база ол ышкаш сиген-ширбиш белеткели эки болганы-биле кожуун иштинге эки белеткелдиг салбыр дээш шаңнал-макталды ап турду. Кандыг-даа ажил эки удуртулгандан, дарга кижиниң мөзү-бүдүжүндөн дыка хамааржыр. Ол

үеде дарганың удуртулгазы-биле кижилер дыка хей-аъттыг, көдүр-лүүшкүнүгү ажилдап турганнар. Ажил шагы үзөр, арагалаар кижилер шуут турбаан деп дорту-биле чугаалап болур мен. Ында кандыг-даа хөөредиг чок.

Суурнуң чону «Чаңгызы хөйү дээш, хөйү чаңгызы дээш» бир демниг, тура-соруу-биле ажилдап турган. Корум-чурум үрөөн деп чүве дыңналбас чүве-ле болгай. Тыва эки турачы Тюлюш Самбуевич Нурсат кады эгин кожа чурттаан эжи, оолдун, кыстың эргим авазы, кырган-ава Ольга Ойбаевна-биле дыка үр чурттааннар. Ольга Ойбаевна алыс эртеми башкы кижиги. Ооң өстүрген, келир үеже, эртем билигже үдөөн салгалдарын түңнөп санаары берге-ле боор.

«Делегейниң дириг эртинези» деп адаары-биле улуг өгбөвис Монгуш Борахович Кенин-Лопсанны адаарга-ла чедер боор. Маңаа бир чогаалчының танкиске тураскааткан шүлүүн киридим.

Дус-Даг оглу күжүр Тюлюш Тугувус дег чораан ийик. Танкистерниң командири Даалгазын чиге билер.

Күүседир шагы-биле Күзеливис шуут чаңгыс. Фашистерни базарынга Паараңның оду-ла бис.

Өскөн-төрөөн Өвүрүнге Эргеленип чорааны дег, Өске черге өөрүнүң Эргезинге идегээр эш.

Күүседир шагы-биле Күзеливис оттуг өжээн Нурсат-биле тулчуп чорааш, Нугуй тудуп чораан-на бис.

Фашистерни базарынын Барымдаазы найыралда. Дидимнерниң соруу-биле Тиилеп чанып келген-не бис.

Нурсат-биле тулчуп чораа Нугуй тудуп чораан-на бис. Танкистин оду-биле Даалгавыс күүсеткен бис.

Ирина БЮРБ ЧУРУКТА: танкист Т.С.Нурсат. Өг-бүлө архивинден алган.

АВАМ, АЧАМ — ТЫЛДЫҢ ХООЧУННАРЫ

Мээң ачам Ортун-Назын Успунович Хертек 1921 чылда, а ооң кады төрөөн акызы Ломбуу Успунович Хертек 1918 чылда Бай-Тайга кожуунун Көп-Сөөк сумузунга төрүттүнгөннөр. 1940 чылдан эгелеп алышкылар кайызы-даа Тываның Революсчу Шерининиң аъттыг полугунун дайынчылары чораан. Улуг дайын эгелей бергенде, ачам акызы-биле кады фронттуге чоруурунун дугайында эки тура-биле билдиришкенин кириген.

1942 чылдың сентябрь 18-те ачам ТАР-ның ИХЯ-га шагдаа болуп ажалдап кирген. Ажалдап келген кожуну — Барыин-Кемчик. Акызы Ломбуу 1943 чылдың сентябрь айда Ада-чурттуң Улуг дайынынче өске эки турачы эш-өөрү-биле аъттаныпкан. 1944 чылдың февраль айда

Х.У.Ортун-Назын.

Украинаның Ровно хоорайы дээш тулчуушкунга совет шериглер хөй чидирилгил болган. Акым Ломбуу тыва эки турачыларның аъттыг шериг эскадронунун 5-ки взводунун дайынчысы чораан. Ол улуг тулчуушкун үезинде акым амы-тынындан чарылган. Акымның фашистерге удур тулчуп, Тиелелге дээш амы-тынындан Украин черге чарылганын билип ал, орден, медаль-биле шаңнатпаан-даа болза, маадырлыгы-биле тулчуп чораанынга чоргаарланыр мен. 1970 чылда Таңды кожунунун Межегей суурунга чурттап чораан эки турачы Оюнун (долузу-биле ат-сывын утупкан-дыр мен) аалынга акымның дугайында сонургап чеде берген мен. «Ломбуу кончуг дидим, часпас адар, аът кырынга төрүттүнгөн деп болур» деп чугаалаан сөстөрүн утпайн, сактып чоруур мен.

Акым Ломбуунун адын Бай-Тайганың Тээли суурун төвүндө тургусканы мемориал-самбы-разында ол кожундан фронттуге

О.А.Ортун-Назын.

аъттанган эштериниң аттары-биле кады алдын үжүктөр-биле бижээн. Ачам биле авам өг-бүлени 1942 чылда Кызыл-Мажалык суурга туткан. Ачамның фронттуге чорудар дугайында билдиришкенин өөренип көргөш, тылга ажалдаары-биле арттырып каан болган. Ынчаар-ла ачам ажалдап артып калган. Ол 1942 чылда ТАР-ның ордени-биле, 1945 чылдың август 16-да СССР-ниң Дээди Советиниң үндүргөн доктаалы езугаар «Күш-ажыл» ордени-биле, 1946 чылда «Германияны тиилээни дээш» медаль-биле, «Төлөтүг албан-хүлээлгези» (III, II, I чергелериниң) медальдары-биле шаңнаткан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынун үезинде ТАР СССР-ге улуг дузаны көргүскен. «Бүгү чүлдү — фронтту!» деп кыйгының адаа-биле эң

семис-шыырак малдарны чыып, идик-хепти даарал, аш-чемни база чыып турган. Авам Оюу Анчыновна Ортун-Назын «Агит-өгүнү» даргазы турган. Ол фронттуге дуза чорударын организаптап, белек-селекти хөйү-биле чыып чораан. Ачам «Кызыл кошту» — чыгдырган белектерни чедиржи, хүлээди чорааннарның бирээзи. Ол 1966 чылда аар аарааш мөчээн. Авам тылдың ажалчыны, күш-ажылдың хоочуну, «Тиелелгениң 60 чылы» деп юбилейлиг медаль-дың эдилекчизи, солун, ажил-ишчи амыдыралды чурттап эрткен, ам Бай-Тайганың Тээли суурда чурттап орат.

Х.У.Ломбуу.

Тиелелгениң 65 чыл болган оюн таварыштыр Ада-чурттуң Улуг дайынынун киржикчилеринге, тылдың хоочуннарынга, авам Оюу Анчыновнага черге чедир мөгөөрдир мен.

Валентина САРЫГ-ООЛ,
күш-ажылдың хоочуну, хала-
жылгада юстицияның майору.
Тожу кожун,
Тоора-Хем суур.

САЛЧАК БАВУУ дугайында

Бо чылын бистиң чуртувус-даа, республикавыс-даа немец-фашист эжелекчилерни чылча шапканының 65 чыл оюн демдеглээр. Ол берге үеде бодунун чонун, чуртун камгалаар херекке бистиң адаларывыс, кырган-ачаларывыс аажок идепкейлиг киржи турган дээрзин амгы салгалга чедингир кылдыр чугаалаары чугула деп бодаар мен.

Дайын чылдарында Тываның дыка хөй оолдары болгаш кыстары фронттуге чорударын, дайынны узуткаар херекке боттарының үлүүн кириерин дилеп, хөй-ле билдиришкенин чурттуң удуртулгазынче кирип турган. Оон түңнелде республиканың барык бүгү кожуннарындан эки турачылар дайынга киржи чорааннар. Чер арасы ырак, агаар-бойдузу кадыгы-ширин, чурттакчыларының саны ол үеде дыка эвээш турган Мөңгүн-Тайгадан безин ийи кижилер — Салчак Бавуу биле Иргит Маадыр-оол олар чаалыг дайынче аъттаныпкан.

Амгы шагның аныяк-өскени юбилейлиг бо чылда билип алып кылдыр Мөңгүн-Тайга чурттуг фронттуу Бавуу Хойлукаевич Салчактың дугайын дыңнаан, билген шаам-биле бижир бодадым. Ол дээрге мээң кунчуум Дүгер Хойлукаевичаның кады төрөөн улуг акызы. Бавуу — Мөңгүн-Тайга кожунун Каргы сумузунга Хойлукай, Баазаң деп ирей-кадайның эң улуг огу. Ол өг-бүлө бай-шыырак-даа эвес, ааска өй каш мал-дыг амыдырап чораан улус дидир. Салчак Бавуу төрүмелинден угааныг, чугаакыр, аас-сөске алыспас, шүүлүктээринге, ырлаарында, хөөмөйлээринге ынак, оюн-баштак, эш-өөрүрек оол чораан деп мен бичии турумда ону таныыр-билер улус чугаалажыр чо-

раан. Оон ажалгырын база мактап органнар. Мал-маганын кадарар, дүнеки үелерде күзөттээр, өгүн аар-чиик кандыг-даа ажылын сегирип алып дидир.

1940 чылда Салчак Бавууну Араттың Революстуг Шеринче албан-хүлээлге эрттирери-биле кыйгырткан. Ыраккы сумудан келген оол шериг херээн кончуг чүткүлдүг өөренип турган. Кажан СССР-же немец-фашист эжелекчилер халдап кээрге, хамыктың мурнунда ревшеригниң дайынчылары билдиришкенин кирип турган. Бавуу база өөрүндөн чыда калбаан. Фронттуге чорудар улусту бүгү тала-биле шилип турган. Ону шыдаар кижилер шыдаар. Аңаа сагылга-чуруму, шериг херээн эки билири, кадыкшылы, күш-культура болгаш спортка сундулуу, нормативтерни дужаап шыдаары... Ол бүгүн Бавуу эки дужаагаш, тыва эки тура эскадронун дайынчызы апарган. 1943 чылдың сентябрьда өске бүгү эш-өөрү-биле кады фронттуге чорупкан. Ынчан ол Тываның революстуг намының кежигүнү турган.

Оон фронтту оруу, амыдыралы өске эки турачыларнындан ылгал чок. Шериг өөредилгелер, тулчуушкунга белекел, дүн-хүн чок доскуул... Ол баштайгы дайынчы сагылды 1944 чылдың январь 30-де четтирген. Ол Украинаның Дубно, Держано деп суур-

ларны хостапкан тулчуушкунга будунче аар балыглаткан. Оон шериг госпитальга эмнеткеш, дайынчы оруун уламчылаан.

Немец-фашист эжелекчилерден Ровно хоорайны хостаар дээш болуп турган тулчуушкун үезинде чаңгыс чер-чурттуу Иргит Маадыр-оол өлүрткен. Ону езу-чурум езу-гаар орнукушудар үе бар эвес, чүгле ийлени берген бажын эдип, эде чытырып каар аргалыг болган. Улаштыр фашистер-биле сокчуп кирипкен. Ол кады өскөн эжини, маңаа таныжып алгаш өлүрткен эш-өөрүнүн өжээнин негээрин бодап, чамдыкта серемчилелди безин утупкан чаалажып турган. Ынчап чоруй база катап балыглаткан. Госпитальга эмнеткен соонда, 1944 чылдың июль төңүзүндө төрөөн Тывазынче чанып келген.

Салчак Бавуунун Ада-чурттуң Улуг дайынындан келгени Мөңгүн-Тайга чонунга улуг байырлал болган. Оон херээн каастаан дөрт дайынчы медальдар, ылгавырын өске-даа демдектери чаңгыс чер-чурттугларынга бир янзы көстүп, оон ээзин кандыг-бир тоолдун маадыры ышкаш кылдыр хүлээп алган.

Фронтту келген дораан кады чоруткан эки Иргит Кодур-оол огу Маадыр-оолдун чоок кижилеринге ханы кажыдалын илереткеш, аныяк дайынчының дээрден чагган чаашкын дег окка канчаар таварышканын чыылган чонга хараадал-биле чугаалаан. Ровно дээш тулчуушкунга чүгле ол эвес, өске-даа нация-сөөк оолдар амы-зындан чарылган, Төрөөн чурттуң хосталгазы дээш амы-тынын бергеннерниң аттарын мөңгөждер деп шийтирни командадал чери-

ниң хүлээп алганын, украин чон ону утпас деп азаанын дыңнаткан.

Маадыр-оолдун кады төрөөн-нери оон дыңнадыын багай хүлээп ал, «эжиң өлүрткенде сен чүге дириг келген сен» дээн уткалыг чемелээшкын кылыр боор деп, Бавуу сестип турган. Ол бодун харын буруулуг-даа ышкаш кылдыр боданган. Ындыг эвес болган, оон иргит уктуг чаңгыс чер-чурттуглары черле мерген, чүвени хандыр бодап билер, акты ак деп ылгал шыдаар улус. «Дайын дээрге дайын-дыр, когарал черле турар, сээң харын-даа чанып келгениң эки болган-дыр, дунмам» — дээш, Маадыр-оолдун кады төрөөни Иргит Бадыр-оол хол тутарга, Бавуу ам харын оожургаан.

Фронтту чуртунга чанып келгеш, тайбың күш-ажылче кирген. Ол 1948 чылга чедир Мөңгүн-Тайга сельпозунун садыг эргелекчизинге ажалдаан, оон школаларга шеригниң эге белекелдериниң кичээлин эрттирер кижилер херек алаарга, ону башкы ажылынче чалаан, оон интернат база эргелекчилеп турган.

Гвардейжи сержант Салчак Бавуу төрөөн булуңунга чонунун тайбың ажил-херээн кылчып чорааш, назыны аныяк тургаш-ла, халаптыг үүлге таваржып, 1950 чылдың июнь 12-де мөчээн. Ону чаңгыс чер-чурттуглары утпааннар. Улуг Тиелелгениң 50 чыл юбилейин таварыштыр оон херек тураскаалын мрамор-биле кылгаш, төрүттүнген хеми Мугурун эринде тургускан. Оон ады-биле кожун төвүнүн бир кудумчузун база адаан.

Кара-кыс ЧҮЛДҮМ,
күш-ажылдың хоочуну.
Мөңгүн-Тайга кожун.

УТПАС УЖУРЛУГ БИС

Ада-чурттуң Улуг дайынының аар-бергезин көргөн, ол дайынга киржи, амы-тынын берген чаңгыс чер-чурттугларывыстың болгаш күш-ажылы-биле фронттуга дузалап чораан ада-өгбелеривистиң ачы-дузанын бистер кажан-даа утпайн, сактып чоруур ужурлуг бис.

Дайынның берге чылдарында фронттуга дузалап турганының дугайында 93 харлыг мээң авам, маадыр ие Биче-Уруг Делгеровна Чөгээниң сактышкынын бижип олур мен. Чөгээ дээрге ачамның ады-дыр ийин, та канчап авамның фамилиязы болу берген чүве. Ол үеде документ кылып турда частыгган хевирлиг.

ТАР үезинде ачамның ачазы Иргит Чыманның болгаш оон оолдары Мазылан, Баавыл, Чөгээ, Манчылай адашкыларның бүгү малы муң баш чедип турган. Кырган-ачам хамааты дайынының соонда, Алтайда репрессиядан дезип, ажы-төлү-биле кады мал-маганын сүрүп алгаш, Тываже ажып келген. Хемчик бажында Иргит сумузунга кирерин Даа кожунун нояны Буян-Бадыргы чөпшээрэн дээр чүве. Кырган-ачавысты репрессиядан камгалап кааны дээш Буян-Бадыргы ноянның чырык адынга болгаш оон адын эгиткен улуска өөрүп четтирдивис. Дайын үезинде аалдардан фронттуга белек чыыр кожунун сургакчылары үргүлчү келир. Араттар шыдаар шаа-биле мал-маганын, ааржы, саржаан-даа берип, алгы-кешти эттээр, хепти даарал берип турган. Авам фронттуга дузалаан мал-маганывыстың санын-даа уткан мен дээр. «Өйлеп-өйлеп малды шыырактап тургаш үзүп берип-ле турар чүве болгай» — дээр.

Фронттуга хөй мал дузалаан, хөй тараа тараан дээш Иргит Чыман кырган-ачавыска «Тыва Арат Республиканың алдарлыг малчыны» деп хүндүлүг атты тывыскаан.

«Фашист Германия тийлеттирген соонда дыка-ла өөрүп турдувус» — деп, авам сактып чугаалаар. Дайын соонда авам, ачам мал-маганын колхозка берипкеш, тудугжулап эгелзэннер. Тудугга тууйбу кылып, хөй кыргыздазынга ажалдап, тараа ажаап, черле кылбаан чүвези чок улус. Бай-Тал суурга Сталин аттыг колхоз тургустунган соонда, малчыннап эгелзэннер.

Бүгү-ле ажалдарга бо назынының иштинде шаңнадып-мактадып келген улус. Он ажы-төлү бистерни күш-ажылга өөредип, кижизидип каан. Ачам бежен хар ажып чорааш чок болган. Чамдык алдарлыг хоочуннарга Чазак бажың-балгатты-даа бээр-ле боор чүведир. Авам совхозтан безин чурттаар оран-сава ап шыдаваан, ам-даа өөндө чурттап чоруур. Сес дугаар огу мен кады чурттап, мал-маганын азыражып, кырган иемни карактап чурттап чор мен.

Бистиң Бай-Тал сумузундан дайынга киришкеш келген чаңгыс чер-чурттугларывыс Чудурук Хоомуш, Дарья Намзырай, Чудурук-пай Иргит оларның чырык адын сактып, дайынның берге чылдарында фронттуга күш-ажылы-биле дузалап чораан ада-өгбелеривисти кажан-даа утпайн, сактып чоруур ужурлуг бис.

Сергей ЧӨГЭЭ.

Бай-Тайга кожун,
Бай-Тал суур.

КАРА ЧАЖЫНДАН-НА КҮШ-АЖЫЛГА ДАДЫККАН

Амгы 70-80 харлыглар дайынның каржы-кадыын, кижилерге хилинчек-човулаңын көргүзүп турганын дыңнап, билип өскөн. Ол үеде 13-15 харлыг оолдар, уруглар улуг улустун чугаа-соодундан дыка хөйүнү билип ал, улуг улуска шаабиле дузалажып турган. Ынчангаш ол үениң ажы-төлү мал-маган азыраар, карактаар, айт-мал мунар, сизген-тараага эрте-ле ажылдап, үлүүн кадып өөрени берген. «Дайын» деп сөс оларны кичээндирип, кыйгырыглар сөстөринге чагырып, «херек-тир» деп чүвени ыт чокка билип өскөн.

Бистер школага өөренип турдусту, «багай демдек алыр болзунарза, фашист дайзыннарга дузалажып турарыңар ол-дур» — деп, башкыларыбыс сургаарга, дыка коргар турган бис. Ол үеде аш-чем, идик-хеп улуг үнелиг, камнаары негеттинер турган. Тыва чон дайын үезинде ССРЭ-же хөй малды, чылгыны, аш-чемни чорудуп, улуг дузасын чедиргенин шупту билир.

Ада-чуртун Улуг дайынының чылдарында Нугуй Кирович Шулуу 10 хар ажа берген турган. Ол үени-биле алырга, чүнү-даа кылып билир кижиге санаттыра берген. Ынчангы оолдар, уруглар айт-мал мунар, улуг улус эдерип, ажыл-агыйның кандызын-даа кылып болбай.

Шулуунун үе-чергеши школага өөренип турган. Чүгле чайгы үеде ада-иезинге дузалажыр аргалыг. Шулуунун салым-чаяны ооң өске

Эрткен дайынның кадыг-дошкун халавы кижилерге улуг шылгалда болуп, күш-ажылчы дадыгышкынны, шыдамыккай чорукту, бергелерге дүжүп бербес маадырлыг чорукка өөреткен. Тылга арткан улуг, бичии кижилер үлүүн кирип, кандыг-даа ажылдан ойталабайн, туржуп, шыдажып турганындан чырыткылыг Тиилелгени чедип алган бис.

уштуп, дүгүндөн арыглааш, донурп турган мен. Дыка хөй ээти акыларым дужаап чоруп турар чүве. Айттар шилилгезинге база аажок сонугарга киржип турган мен. Бедиин хемчээр, күш-шыдалын көөр чүве. Шилилтинген айттарның бажыңга кызыл пөс чуларлар кедирер, көөрге чаражы кончуг апар. Ол айттарны аңгылап, сүрүп чедиреринге киржип чордум.

Тайгадан ыяш сөөртүр, оттулар ыяш белеткээр, тудуг ыяжының картын карттаар дээрге, үе-черге оолдар амырап каар бис. Алыс ону канчаарын эки угаавас-даа турдусту ыйнаан. Черле анаа олурбас, бир-ле чугула ажылды кылчып турганымын сактыр мен. Тараа-даа суггаржыр мен. Та, хуу тараа,

та күрүнени чүве, эки-ле угаап билбес мен. Тараа суггарар дээрге азы шөлүн суггарар дээрге соок сугну сүзүп, будувус доңуп, халчып турганыбыс уттундурбас. Улуг акыларым ажыл-агыйга өөредип, уштап-баштап чораанының ачызында кандыг-даа ажылды кылып өскөн мен.

1944 чыл үези боор, Белеккей акымны база нүгүл онаагаш тудуп алгаш барган. Ачазының салымын катаптааны ол. Тиф деп аарыгдан хөй улус өлгенин соонда дыңнаан бис. Ол акым ааспырак, дедир чаңныг, берге кижилер. Дедир боорга, ынчанган боор, 20 чыл шийтирген, сөөлүндө «Шын» солунда ону агарткан деп номчаан бис.

Дайын төнгөн деп өөрүшкүлүг медээ келген, улус аажок хөлзеп, чугаа-соот, каткы-хөлүг турган. Доңмит уруу Сынаа келир, барып көрзе дижип турар чүве. Соонда дыңнаарымга, Сынаа чедип келген, хөрек сыңмас хөй орден-хавыялыг, дендии чараш айттыг, хөй улуска үдеттирген чоруп турган дижип турду.

Угбам-биле «Кызыл сылдыс» совхозунга кирип алган мен. Бир дугаар колхозка хөй малдаар боор, кодан хойну угбам-биле хүлээп алган бис. Мал малдавышаан, чергелештир кандыг-даа ажылды даасканы-биле кылыр мен. Тараа шөлүңге, суггатка, тайгадан сыра, оттулар ыяш сөөртүр, мал-маганга кажаа-хораа тудар ажылдарга киржип, шаңнадып-мактадып-даа чордум.

Кара чажындан күш-ажылга дадыкканым бүгү назынымда амыдыралымга херек болган. Шериг албанын эрттирип, ажылга чаңчыга берген аныяк эр чүнү-даа тоовас, онааган ажылды шуптузун кылып турдум. Тудугжу батальонга 4 чыл чыгам шериг херээн эрттиргеш, тудуг талазы-биле разрядтыг, шаңнал-макталдагы чанып келген мен» — деп, хоочун сактып чугаалаар.

«Дайынның кадыг-берге чылдарын бүгү чон-беле бир дөмей чурттап эрткен мен. Кижиниң амыдыралыңга күш-ажылга шудургу, кылган ижинге хүндүткелдиг, ажылды шилип, алалап турбас, хе-

рек дээнде ак сеткилдиг будучоруур болза, ынчан ажыл кык өөрүшкүнү бээр. Ынчалдыр «Кызыл сылдыстың» баштайгы аң колхозчузу, тылдың ишчиси, трактор, слесарь, тудугжу, артист, малчын болуп, ажы-төлү өстүрүп, өөредип кырыдым, чалгамга хомудаас мен. Кандыг-даа хомудуу медальдыг, азы-бүрү хөрек демдектер, хүндүлүг бижиктерниң эдиле болуп чурттап чоруурумга, чорраар мен» — деп сактып кижилер.

Булуң-Бажиң өрү хем уу хөй малчын араттар чурттап раан. Фронтуже дузаламчы хөй өшкү, айттар чыылдажып турган. Ол үеде мен база кодыс уруглары бичии бис. Ол үеде висте чайын хөй, хураган кады ада-иевистиң ажылыңга солун мас дузалакчылары турган бис. Хүн өглеривис чоогунда хем уу дыка хөй мал чыгылы бергенин сактыр мен. Бичии уруглар чурт ужурун долзуу-биле билир, хөй-ле хөлзеп, амырап, мал сүрүкчүлериңге дузалажып, зыл-даванарыбыс-биле суг дөңгелчиктер кырлап хал хемни куду малды шулууду маңнажып турган бис. Аң улулар малывысты, айт сүрүп алгаш ырап чоруй бис соондан муңгарап көрүп турганымны утпас мен. Көжээ ху тудар черивиске акым, дунма уруглары чыгып алгаш, чоркан хөй малывыс дедир маңкээр боор дижип, муңгаракс гаалажып орап ийик бис. Бечорудупкан айт, хөй, өшкү висти бо-ла сактып чугаал турган бис, ол сагыштан боор чораан. Школага баш ол дээрге фронтуга дузачүвени тайылбырлап бээрге, а билип ал турар чордуус.

Бистин, тыл уруглары бодунун хире шаа-биле фронт дузавыстың дамдызы-да болду ыйнаан.

Галина ЧАЛ
Тыва АССР-ниң алда башкызы.

Эрзин кожун.

«БҮГҮ ЧҮВЕНИ — ФРОНТУГА!»

Фашизмге удур совет улустун маадырлыг демиселинге Тыва Арат Республиканың ажылчын чону дайын чылдарында шыдаар-ла шаа-биле бүгү талалыг дузаны көргүзүп турганын төөгүдөн билир бис. Фронтуже беш эшелон белекти чыып, бежен ажыг муң эң эки айттарны чорудуп, «Тыва арат» деп шүүргедекчи самолеттар эскадрильязын шуут-ла дайын шөлүңге чедирип, Украинаның хосталган областарына 32 муң саар инектерни берген. Ол бүгү ажыл-иштиң хензиг кескиндизин номчукчуларга бараалгадын.

«Бүгү чүвени — фронтуга!» деп лозунг адаа-биле бүгү Тыва ажылдап-чурттап турганын караам-биле көргөн мен. Ынчан, шынап-ла, ол патриотчу шимчээш-кинге бичии уруглардан эгелээш, ушпа кырганнар чедир киришпээн кижилер деп болур.

Мээң суурум Белдир-Кежиин суму, кожуун даргалары хамаан-чок, Тока, Товариштай баштаан Чазак кижигүннери оюп эртпес турду. Суурнун үстүңге, хем унунга суг күжү-биле ажылдаар ийи дээрбе араттарның дузаламчыга берген таразын тыртып, дүн-хүн чок ажылдап турган. Ынаар шуушкан шанак, терге шуут үзүлбес. Оларның аразында «полутрка» дээр чүк машиналары бо-ла көстүр. Сөөлзүредир «ЗИС-5» база он дугуйлуг америк машиналар доозун-довураан буруладыр халдып турар чораан. Бетки дээр-

беге күрүнениң 50 ажыг метр дурттуг улуг склады турган. Анаа тараа-далгандан аңгыда, чыжыргана, соктаан тараа, коң эъттерни чык долдур чыып каан турар чүве.

Калбак-Чыраа чурттуг Опужук ирей бууразын шанактаан, шурулар дег, кызыл-кызыл чыжыргана-ларны барбалар долдур сөөртүп келир. Белек хүлээп ап турган Макаар Көңгүл-оолга дужаап берип турганын, Дөргүн-Бажындан Сергей Балбай-оолга айттар кошкан тергезинге арыг кызыл-тасты ак-ак шоодайларга эккээр чораан. Ол ынчаар чурттап турган Ножкиннер, Тупикиннер хайындырган каттары, быжырган калачыктарын база-ла сөңнеп келгилээр. Анаа чыылган чонга көжер кино механиги Василий Байыр-оол маадырлыг Кызыл Шеригниң демиселин, фашистерниң каржы-дошкун аажылаашкыннарын көргүскөн ки-

ноларны бо-ла көргүзе бээр. Ол бүгү болуушкуннар амдыгаа дээр караамда көзүлбүшаан, кулаамда дыңналбышаан.

Ачамны ол чер улузу Мочак-Дарган дээр чораан. Ооң хөрүү, дөжү-масказы хүн үнүп, Аргалакты даан ажа бергиче шимээргеп кээр. Фронтуже чорудар дузаламчы белектер чинин сөөртүр айттар дагаларын кылып турганы ол. Авам Седиваа Монгушовна, угбаларым Дадынмай, Хүртемаа, Бичижики сугларны эвилелдеп, шериг тоннар, хол-хаптары даарап турганын утпас мен. Ол дыка улуг ажыл. Алгыны божалап, кургадып, чымчадыр ууштаары, ак, кызыл довурактар-биле өңнээри дээш-ле, чүнү канчанмас дээр.

Бистер, бичии оолдар, анаа-ла маңнажып турбаан бис. Тараа соктап, кыжын хем дошталы бээрге, чыжыргана кактап турдусту. Сырбыкай дарганың огул Минчири-оол, Тадар-оол огул Гриша, Эрелчин огул Мажа, Кызыл-Хаай огул Доржу суглар белек чыгган хуралдарга олуржуп, боттарыныстың үлүү-вүстү кадып турдусту. Мен амыхуумда кончуг чараш алдын аскыр дагаамны фронтуга белек кылдыр бердим. Ол дээш холум үжүүн безин салдырып алып чораан.

1942 чылда Шагаан-Арыг сумузуунун араттарының чыганы кызыл кожун Белдир-Кежинден

Кызылче организаастап чорутту. Суурнун бажындан лозунг, туктуг, долдур чүктүг шанактарлыг айттар шуужунтарга, солун-даа, сүр-күштүг-даа көстүр чүве. Оларны башкарган аныяк оолдар, кыстарныкы ыры-шоору кайы ырактан чаңгылаңып келир.

Чылан ышкаш хоран дылдыг Чылбыгажы Гитлерниң ССРЭ-же сертеп турар Сеткилиниң улуун але. Амыр-чыргал бүргеп шыпкан Амы-тындан артык төрөөн чурт Хамык олун дөгередин Кайыын тура кыйгырып туру. Тулчуушкунче, тулчуушкунче Тура дүшпейн бурунгаар!

Ол-ла бүгү дузаламчы белектерден аңгыда, суурнун чурттакчылары фронтуга дуза кылдыр боттарының акша-төгериин база берип турган. Ачамны көрүп турарымга, идииниң хончундан айт машиназы-биле сизген кескен кижилер чураткан акшаларны кызыл пөс-биле шып каан стол артында президиумда орган улус мурнунга салып каарга, кожуун даргазы Михаил Иванович Кызыл-оол туруп кээп: «МЧАЭ-ниң дарганы чүс акша салды» — дээрге, адыш каскаашкыннары динмирей бээр чоржук. Ам бодап чоруурумга, ол тыва акшаның үнези доллардан ыракта ажыг үнелиг боор турган ышкаш. Мал-маган салып турар улус база элбек. Кыргыз Санчы-Мидип кодан хоюнун чартыын, Кыргыз Чамзырың ирей аскыр өөр чылгызын ха-

мык мал аразынче ойладыпнын караам-биле көрдүм. Хол Лодай (шолазы Берге), Самбалазы Шокар) мунуп чораттарының эзерлерин сойгаш, ке берип турар чорду. Суурттакчылары дайын чылда картошка, ногаа аймаан өскө Калбак-Чыраа, Чылангы, Хавак ынчаар тарааның элбжүдүн ажаап, Улуг-Хем коо эки ажылдыг ажыл-иш диртип чорааннар.

Белдир-Кежиинге турган зыл тук» МЧАЭ (мал, чер аның эвилели) ТАР автономнласть апары билек, Улуг-Хөйонга эң баштайгы колхоз берген. Ооң даргазы Кыргызбыкай фронтуга белек чыыл эрестиг организаастаан. «Күш-ажылдың Кызыл Тук» ни-биле шаңнаткан. Нам эгенизациязының секретары огул Санчы, Хунажык огул Домбай-оол суглар шаңналынга төлөптүг болган.

Ачамның чуруун Кызыл Ленин кудумчузунга турган дүлел самбыразыңга, азы дагаа азырап турарын солунга чырытканын чорга биле демдеглекседим.

Малчын арат Кыргыз Чам Тыва автономнуг областың тайгы депутатыңа сонгутту. фронтучу маадырларга эвес, дың маадырлыг ажыл-ишчи база мөгейип чоруулуңа.

Кежиин кожун.

Улуг-Хем кожун.

ЭКИ ТУРАЧЫ АЧАМ

Ада-чуртун Улуг дайыны болу бээринин бетинде мээң ачам Билчиір-оол Баазанович Оюн Кызыл хоорайның типографиязынга директорлап ажилдап турган. Ол 1930 чылдарда латинчиртен чаа тыва бижикти өөренимшаан, типографияга өөреникчилеп ажилдап эгелээн.

Моол дылга үнүп турган кызыл солунну бир-ле дугаарын-төрзөн дылының кырынга латинчиртен тыва үжүктөрүн холда-биле өрүп тургаш, ачам эш-бири парлаарынга киришкен. Солунун бирги болгаш ийги-лини тыва дыл кырынга, үшкү, артык арыны моол дыл кырынга үлүп турган. 1930 чылдың декабрь-төңүзүнде «Тываның Арат-кызы» деп аттыг солуну үнген. 1931 чылда «Шын» деп аттыг апар-т. 1931 чылдың апрельдин 20-ден-1932 чылдың мартынга чыгарыла-лап «Шын» солунун арынна-лап долгузу-биле тыва дылга үнүп эгелээн. «Шын» солунун ат-алда-лап улам бедип, хүн келген тудум

көвүдээни-биле, оон тиражы ула-на улгайдып турган. Тыва национал бижиктиң тывылганы-биле кады улус ажил-агыынынга, культура болгаш өске-даа адырларга тускай эртемниг кижилер негеттине бер-ген. Ынчангаш 1937 чылдың төң-чүзүнде ачамны Москваның бирги үлгерлиг типографиязынча өө-редип чоруткан.

Ада-чуртун Улуг дайынынга эки тура-биле киржир дугайында билдиришкенин ачам дайынның баштайгы хүннеринде-ле кириген турган. 1943 чылдың август айның төңчүзүнде ачамны ТАРН Төл комитетинче келдирткен. ТАРН ТК-ның Чиңгине секретары С. Тока:

«Тыва эки турачы аъттыг шериг эскадронунга командириниң политиктиг ажил талазы-биле оралакчы-зындан аңгыда, парторгу херек апарган, ынчангаш политбюро ке-жигүннериниң саналы силерге док-таап турар-дыр. Силерниң бода-лыңарны дыңнаксап тур бис, эш Билчиір-оол» — деп ачамдан ай-тыргаш, олурганнарны эргий көр-ген. Ачам шериг чуруму езугаар тура халып келгеш: «ТАРН ТК ол хире улуг харысалгалыг ажилды меңээ даандырып, бүзүрөп турар болганда, Төл Комитеттин даалга-зын эң-не сөөлгү күжүмге чедир күүседиринге белен мен, эш гене-рал-лейтенант!» — дээн.

Өлүмнүг дайынча ачам кады төрзөн акызы Данзырын Оюн-биле кады чоруткан. Акызы ийги-лигизин дайынчызы, ачам үшкү-үзүлдүг дайынчызы чораан. Ров-но дээш кадыг-берге тулчуушкун-уезинде хей дайынчылар маадыр-лы-биле өлгөн. Оларның аразын-

да Данзырын Оюн база бар.

Сурмичи, Дубно дээш каш удаа болуп турган тулчуушкуннарга ачам киришкен, эскадронун по-литоралакчызы балыганы берген-де, оон албан-дужаалын хүлээп алгаш, тыва эки турачыларның сөөлгү тулчуушкуннарынга чедир дайынчыларның хей-аъдын көдүрүп, дүшкүрлүг черлерге дайылдажып чоруп турган.

Ыдыктыг улуг дайындан эш-өөрү-биле кады чанып келгеш, ти-пографиязынга директор ажилын ол уламчылай берген. 1950 чылда областың партия школазын дооскаш, СЭКП Чаа-Хөл, Таңды райкомнарынга хей чылдарда инструкторлап ажилдаан. 1969-1972 чылдарда Кочетов көдээ Советиниң даргазынга ажилдап тургаш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Амгы үеде ачам бистиң аравыста чок-даа болза, оон дугайында сактып, чоргаарланып чоруур бис.

Саян ПЕЛЬЧИР-ООЛ.
Өг-бүлө архивинден чурук.

Эки турачы Б.Б.Оюн.

ТИИЛЕЛГЕНИ ЧООКШУЛАДЫР ДЭЭШ...

Июнь 22 — мээң төрүттүнген хүнүм база фа-шистиг Германияның Совет Эвилелинче оор езу-биле халдаан хүнү.Тыва чонун, эки турачыла-рывыстың Ада-чурт Улуг дайынынга кириген үлү-хуузуң дугайында оларның сактышкыннарын-дан, тылга ажилдап турган күш-ажылдың кижиле-риниң барымдаа чугааларындан, Бай-Тайга кожуунун архивинден ушта бижилгелерни кылып бижидим.

Аъттыг шеригниң санинструк-тору Дарыя Намзырайевна Куу-арының сактышкыннары: «1943 чылдың күзүндө акым Агбаан, дайым Адыгбай-биле фронтже-птыларынга белеткен бердивис. Кызыл хоорайның «Ногаан теат-рынга» чеде бээривиске, Ада-чурт-ун Улуг дайынынга Кызыл Ше-ригниң дайынчылары-биле кады немец-фашистиг эжелекчилерни ылча шавар херээнге киржирин, ерек апарза, амы-тынын харам-кошка бээрин эки турачыларның командири Тюлюш Кечил-оол, парторг Монгуш Байыскал даң-гыраглап турдулар, а мээң үлүүм-кээр: «...Мени ТАР-ның Улустун Революстуг партия кежигүнүнге кандидатка хүлээп алырын диле-дим, дайыннарда удуз коммунист туруш-биле сөөлгү тынга чедир хан-карамнанмай төрзөн чурт дээш туржур мен» — деп даңгырагла-дым. Ынчаар 1943 чылдың сен-тябрь 27-де эки турачы отрядтын мурундан Оюн Оолакай-биле кады кирген бис».

Ада-чуртун дайынының кир-жикчизи Хертек Сайын-оолович Адыгбайның сактышкыны: «1943 чыл. Күстүң эге айлары. Ров-но хоорайдан ырак эвесте эзимчи-гештен аъттыг кижиле далашты кон-чут бистиң тыва аъттыг шеригниң 2-ги взводунун туружунче халдып-органын эскерип кагдывис. Тю-люш Кечил-оол олче дураннап көр-геш, менче дуранын сунду. Чээним болур Дарыяны танып кааптым.

Ровно хоорайны хостаарынга тулметчик эштерин оскунза-даа, сөөлгү турушка чедир немецтер-ниң танкыларын эрттирбейн, улуг лейтенант Дончут Кууларның взво-ду хей дайыннарны узуткааш, шупту маадырлыгы-биле өлгөн. Оларның аразынга Иргит Агбаан база өлүрткен.

Өлүм-чидимниң халавынга сагыш-сеткилин үлежип, чөлөнгин-жү болуп чораан кижизи Дончут Кууларны, акызы Агбаан Иргитти оскунза-даа, шериг чурумун ха-жытпайн, командири база даайы болур Адыгбай Хертекке ужура-жып келгени бо. Чээним караанда

бүлдеңейнип келген карааның чажын чажыра аарак, бажын мээң херээмге үстүрүп алгаш:

— Ындыг чараш, хып дээн аныяк дайынчыларның өлүмүн көр-геш, кижиниң өкпө-хөрээ дык-пыжап, шыдажыр аргажок өш-өжзөн кыптыгып келир-дир, даай! Дүрген дайын төнө! Дөмөй-ле бис тиилээр бис! — деп харлыгып чугааланды.

— Бистиң дайынчыларывыс өлүп-даа турза, олар төрзөн чурт-ту, Тываы дээш амы-тынын берип турар деп билип турар мен. Ти-илелге дөмөй-ле бистиң талавыста! Чүге дээрге бүгү нацияларның оол-дар, кыстары дайында ыдыктыг хү-лээлгезин күүседип турарлар. Бис-тин полку көрүп көр даан: бирги эскадронну татар аймак-сөөктүг улуг лейтенант Хамиз Ахеджанов, ийги эскадронну улуг лейтенант Ф.Ф. Николенко, украин кижиле, үш-кү эскадронну улуг лейтенант казах Катанов удуртуп турар, а бистиң дөрткү эскадронну — тыва кижиле Тюлюш Кечил-оол. Тыва кыстар, силер дээрге эзирлер-дир силер. Коргуш чок, дидим кижиден ок бе-зин коргар дээр болгай. Бергеге кажан-даа дүжүп бербөнер! — деп чээнимге чагаан мен...»

Намзырай Дарыяның сак-тышкынында: «Дайын дээр-ге хан-чин, өлүм-чидим. Балыг-латкан дайынчыларга баштайгы дуза чедирер дээш, кижиле могап-шылаанын утуптар. Дүрген-не, дүр-ген! Кижиниң амы-тыны секунда-биле санаттынар болгай.

Дубно чоогунга полктун коман-дылал пунктузу-биле харылзаа уда-зыны үзүлгөн болган. Канчангаш көөрүмге, адыжында ток чорудар чанагаш проволокуту тудуп алган Иргит Маадыр-оолдун өлгөн мөчү-зү көстүп келди. Оон салааларын дамчыштыр полк биле командылап пунктузу харылзажыр аргалыг болган. Чазылган снаряд чаштан-болган. Чазылган снаряд балыглатса-чызынга хөрзөңчө аар балыглатса-даа, ханы төктүп чорза-даа, үңгө-доа, 40 метр хире черге иштинге сояставышаан, аткылажып келген кижиле Салчак Чалзып болду. Аңаа дуза чедирер дээш чеде бээ-

ривиске ол өлүг болду, а ол чаа-ла 20 хар ажып чораан хып дээн аныяк оолак-ла болгай.

Бистер, санинструкторлар, Кы-зыл адыгжыларның № 31 полу-гунун Морозов аттыг эскадронун гвардейжилери турган бис. Тыва эки турачы кыстар Украинаның Снегирова суурдан эгелээш, Ров-нога чедир барык-ла 1200 ажыг километр черни эрткен бис. Херек апарганда холга боолуг, аткыла-жыр-даа ужурга таваржып турду-вус. Шеригжиткен байдалга кан-налган гвардейжи санитар кыстар чүнү көрбедивис дээр: хүл ыйба кылдыр, чүгле печкаларының бу-зундулары агарып көстүр суурлар, хей-хей өлгөн кырган, чалылар-нын, херзэжженнерниң, чаш уруг-ларның өрттенген оңгарлары, аш-таан-суксаан чаш ажы-төл. Чыда-биле өттүр шашкаш, кавайы-биле октапкан чаштарны көргөш, кижиле бажының дүгү адыгып кээр чораан.

Мээң кады-ла тулчул келген эрес-маадырлыг аъттыг шериг эскадронун кыстарын салаа басып адап болур мен: Кыргыз Сынаа, Ооржак Байлак, Севил Ооржак, Бичен Ховалыг, Амаа Монгуш, Багбужал Иргит, Часкал Сарыглар, Норжун Кыргыз, Поля Оюн».

Эки турачы, аъттыг шеригниң дайынчызы Салчак Амыр-Сат-ович Серен-Дондуптун сактыш-кыны: «Төрзөн чурт дээш амы-тынын харам чокка берген тыва эки турачылар хей: Сат Сурасович Бүрзеккейни Дубно хоорайда хөөржүткен, Куулар Дончут — Ров-но хоорайда, Сат Монгуш — Де-ражно адаанда, Барыын-Хемчик-тен Монгуш Кыдат-оолович Кечил-оол — Погорельцы суурда, Шуй оглу Хомушку Кудурукпайевич Нордуп Дубнода дээш, оон-даа өске. Олар Украинада мөңгөде арткан-даа бол, оларның өлүм чок маадырлыг чоруу төөгүгө артар, төрзөн Тываының суур бүрүзүнде оларның аттары-биле адаан кудум-чулар бар. Украинаның Деражно суурда «Оларның аттары кезээ мөңгөдө өлүм чок» деп тураскаал, ол-ла суурда Кечил-оол аттыг ку-думчу барын көргөш, өөрүүр чордум».

Хомушку Эртнеевич Чуду-руктун сактышкыны: «1943 чылдың күзүн... Ровенщинаны хостал турар үеде чүве. Полк биле команда пунктузунун аразында харылзаа шугуму үзүлгөн, эжим Иргит Маадыр-оол-биле ону дүр-гөн улаар даалга алгаш, бир шугу-мун улап четтигипкен үемде, ырак эвесте мина чазылганы дыңналды.

Аңаа мээң эжим сывырындакты салаалары-биле улай туткаш, маа-дырлыгы-биле өлгөн болган. Мөң-гүн-Тайга оглун Ровно хоорайда ниити хөөрдө ажаап каан бис.

Кежээликтей... Бүлүртүн көс-түр блиндаж чер бажың чоогунга 3 кижиле үңгөп чеде бээривиске, оон чоогунда кызыл-даван херээжен кижиле ишкитип ыглап олур. Бисти көрүп кааш, аксын адыжы-биле дуглай тудуп, кичээңгелгил болуру-биле имней аарак, чер бажыңче айытты. Чоокшулап келгеш дын-наалаарывыска, немец дыл кырында чугаалажып турар шимзэн бар болду. Эжим Лама-Сүрүн Күжүгет эжикти аякдары билек, 20 ажыг аймаарап калган немец офицер-лерни автомат-биле хөмө тудупту-вус. Бир шала улуг дужаалдыг не-мец офицер холун көдүрүп алгаш, дүжүп берген чүве. «Дылды» эскадронувуска эккеп бээривиске, Ровнону хостаарынга хей ажыктыг медээлер оон билдинген».

Корей дайынының киржикчизи Маадыр Донгуракович Хертектин сактышкыны: «1941-1945 чыл-дарың берге чылдарындан, Кван-тун япон шеригниң эжелелинден чаа-ла хосталып, совет чуртун ачызында хосталган демократтыг Корей Республикаже 1950 чылдың күзүндө американ агрессия кы-жанып келген үеде, совет шериг-ниң шугумунга кирип, ак-дунма-лышкы корей чонну япон фашизм-ден хостаары-биле интернацио-налчы хүлээлгевис күүседип чедип келген бис.

1941-1945 чылдарда Совет чуртун ачызында Корей чурт да-йынның халавындан хосталып, хөг-жүлдениң оруу-биле катап тургус-тунуп эгелээш...

1950 чылдың күзүн... Амери-кан шериглер Пхеньян хоорайны хүл ыйба кылдыр бомбалап турар үеде бистиң балыглаткан шериг-леривистин амы-тынын камгалап турган Чой Су деп аныяк уругун сагыш-сеткилин үлежип, дайын үе-зинде дөргүл-төрели бомбалааш-кыга шупту өлгөн уржундан бер-ге байдалыңа дузалажып турган мен. Ийи чыл ажыг кады эдержип, бот-боттарывысты хандыр билчип эгелзэн бис. Чой Суну «Чойган» деп адап алган мен.

Беш чыл эрткенде... Пхеньян кижиле танывас кылдыр өскерилген, амгы үениң чаа бажыңнарлыг, культура төптөрлүг кудумчулар көвей болду».

Бараат ДЕЛЕГ-ООЛ.
Бай-Тайга кожуун,
Бай-Тал суур.

Чаа-Хөлдүн маадырлары

Орденниг эмчи

ХУРГУЛЕК Тюлюш Шириин-оолович 1905 чылда Херемеге төрүттүнген. Чаа-Хөлге 1955 чылда мөчзэн. Үжөн чылдар эгезинде Шагаан-Арыг эмнелгезинге сани-таркалап ажилдап эгелзэн. Фельд-шер мергежилин чедип алган. АРШ-ка аъттыг шериг полугунга эмнелгениң фельдшери тургаш, да-йынча аъттанган. Лейтенант, эскадронун санитар салбырының командири. Тюлюш Хургүлек Де-ражнодан эгелзэш, он эрес-дидим кыстары-биле бүгү дайынчы чорудулгаларны эрткен. Дайзын-биле дорт сегиржип алышкыңа чаңгыс эвес удаа киржип, маадыр-лыг чоруктарны кылган. Дайындан тиилелгелиг чанып келгеш, эмнелге шугумунга хей үлүүн кириген. Кы-зыл Сылдыс ордени-биле база ТАР ордени-биле шаңнаткан.

Кыргыз Шивит-оол

ШИВИТ-ООЛ Кыргыз Дар-жааевич 1925 чылда Эйлиг-Хемге төрүттүнген. Нарын алдын уур-гайыңа ажилдап турган. Ада-чурт-ун Улуг дайынының баштайгы чыл-дарында Тыва төпкоопка ажилдап турган. Шериг албаны эрттирбзэн. Эки турачы эскадронун дөрткү взводунун ийги салбырының дайынчызы. Ровно областың хоорай-суурларын хостаарынга эрес-маадырлыгы-биле киришкен. Дайындан чанып келгеш, Чаа-Хөлдүн машина-трактор стан-циязынга учетчиктеп, шаң эргелек-чилеп үр ажилдаан. МТС ынчан кожуунун он хире колхозтарын харылап турган. Сөөлгү чылда-рында бригаданың чунар-бажы-нынга одакчылап турган.

1967 чылдың февраль 14-те мөчзэн. Кызыл-Дагда ажааган. К.Д. Шивит-оол «Эрес-дидим чорук дээш» база «Дайынчы шылгалар» медальдарың болгаш өске-даа шаңналдарың төлөптиг эдилекчизи. Өөнүн ишти Серенмаа Дамбаевна Кызыл-Дагда, уруу Ольга Чаа-Хөл кожуунун төп эмнелгезинде уруглар эмнелге-зиниң салбырында хей чыл ажил-дап чоруур. Кызыл-Дагның хүн-дүлүг хамаатызынга «Шивит-оол» кудумчузун тыпсып тураскааткан. Дегүт ДЕМЧИК.

Валерия КОНГАР

АНЫЯК САЛГАЛДЫҢ ТИИЛЕЛГЕЖЕ КӨРҮЖҮ

• Хоочуннарга хүндүткелдин мөгейи

Май 4-те Улусчу чогаадылга бажыңыга уругларның уран чүүл болгаш чурулга школаларының Улуг Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан «Тиилелгениң салгакчылары» деп республика чергелиг делгелге-мөөрей болуп эрткен. Ону Республиканың культура болгаш уран чүүлдүн өөредилге-методиктиг төвү организаптап эрттирген.

Бо чылдың бир онзагай болушкуннарының бирээзи — Улуг Тиилелгениң 65 чылы. Аңаа чедир санныг каш-ла хонук арткан. Бистин өгбелеривистин болгаш акы-дунмалышкы Совет Эвилелиниң чаңгыс деми, күжү болгаш быжыг найыралы-биле келир үениң салгалдарына тайбың чуртталга дээш, чаалап алган тиилелгеи дээш оларга четтиргенивис илередип мөгейип чоруур бис. Оларның ачызында бистер ак-көк дээрде алдын хуннун херелдеринге бүргедип, чуртталганың өөрүшкүзүн көрүп, тура-соруктуг чурттаар ааскежиктиг бис.

Шак бо улуг байырлалдың маадырлары — Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-дидим чоруун көргүскен аныяк оолдар, кыстар. Ам олар хөй санныг ажы-төлүнүн,

«Графика» болгаш «Ус-шевер уран чүүлү» деп номинацияларга чарган.

Делгелгеде чуруктардан аңгыда, скульптуралар, песте чураан ажылдар болгаш мозаика ажылдары делгеттинген. Уругларның ажылдарын көргөш, кижилер ханмас боор чорду. Чурук бүрүзү кижиниң көрүжүн бодунче чайгаар-ла хаара тудуп, сорунзалалтар күштүг. Салым-чаяан дээрке кижиниң сонургалының кандыг-бир-ле адырга, чүүлге сеткилинден сундулуунун бедик чадазы, оон херечизи. Делгелгениң киржикчилериниң ажылдары оларның чурулгага улуг сонургалдыын, ынакшылын илередип көргүзүп турарын кижилер эскерип каар. Шынап-ла, чүү деп чүү дээр боор, чугаа-биле дамчыдары нарын-дыр.

Чаян Монгуш, 13 харлыг, «Кызыл Шериге дузаламчы», Бай-Хаак суур.

уйнуктарының энерелдиг кырган-авалары болгаш кырган-ачалары апарганнар. Тиилелге дээш дайын-чааның шөлүңге маадырлыгы-биле амы-тынындан чарылганнарга тураскаалдарны тургузуп, оларның аттарын мөңгөжидип, мөгейгени сөңнеп чоруур бис. Оларның кылган маадырлыг чоруу өртек чок үнелиг. Ынчангаш Улуг Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан янзы-бүрү хемчеглер чурттуң аңгы-аңгы булуңнарында болуп турар.

Республика чергелиг делгелге-мөөрейге Тываның шупту кожууннарындан уруглар башкыларының удуртулгазы-биле боттарының ажылдарын бараалгаткан. Ында ыраккы Мөңгүн-Тайга, Өвүр, Бай-Тайга, Эрзин, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик, Улуг-Хем, Барыын-Хемчик, Бии-Хем болгаш оон-даа өске кожууннардан уран чүүл болгаш чурулга школалары киржи чедип келген. Делгээн ажылдарның темазы чаңгыс — Улуг Тиилелгениң 65 чылы. Мында аныяк салгалдык Тиилелгежге көрүжүн көргүскен ажылдарны делгээн. Ук делгелге-мөөрей хар-назы аайы-биле үш аңгы: бичин, ортумак болгаш улуг бөлүккө эрткен. Ону «Уран чурул-

Ону чүгле карак-биле көрүп, хандыр билири чугула. Чурук бүрүзүн топтап көрүп турарга, ажылдың ээзиниң кайы хире ханы уткалыг, бодалдыг чуруп турганын база сагыш-сеткилинден аңаа кайы хире бердингенин илередип турар. Мен, бодум хуумда, база уран чүүлге, чурулгага, аргып-даараарынга сонургалдыг кижилер болгаш, уругларның ажылдарының шынарын дыка эки деп көрдүм. Чуруктарда кижилериниң арыннарында өөрүшкүнү, муңгаралды, аас-кежикти көргүскени безин бир онза. Өңнерни таарыштыр холааны, чуруктуң темазына дүүштүр кандыг өңнер хережил, кандыг хөөн турарыл дээш, чурулганың оон-даа өске техниказын шын ажыглааны бедик деңгелде-дир. Ол бүгүнү удуртукчу башкылар уругларынга дамчыдып берип, чурулганың чажыттарына өөредип турары өөрүнчүг. Уран чүүл дээрке чуртталганың каазы, тывызы дээр таварылга звес.

Делгелге-мөөрейниң жюри кижигүннериниң харысалгалыг ажылын ТР-ниң Россияның Чурукчулар эвилелиниң кижигүнү А.Г.Тырышкин, А.Б.Чыргал-оол аттыг уран чүүл колледжизиниң

башкызы Ч.К.Монгуш база ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Н.С.Саая олар күүсеткенер. Делгелгениң хөгжүм каастангазын Кызыл хоорайның уругларның хөгжүм школазының улустун орус хөгжүм херекселдериниң оркестри аян тудуп, байырлал шинчини кирип турган.

Бүгү ажылдарны өөренип көргөш, жюри кижигүннери түңнелин

Аксы суур), Чаяна Кыргыс (Шагаан-Арыг хоорай), Чимит-Доржу Ооржак (Чадаана хоорай), Аржаан Санчат-оол (Чеди-Хөл кожуун, Хову-Аксы суур) болгаш өске-даа тиилекчилер шаңналдарны алган.

«Ус-шевер уран чүүлү» номинацияга Эрзинниң уругларның уран чүүл школазының өөреникчизи Айлана Мажаа төлөптиг бол-

Айсулуу Монгуш, 9 харлыг, «Тиилелгениң салгакчылары», Бай-Хаак суур.

үндүргөн. Шаңналдарны тыпсыры-биле комиссияның даргазы Александр Георгиевичге сөстү берген. Ол: «Кайгамчык болушкунга тураскааткан бо делгелге идеккейлиг киржи чедип келгениңер дээш өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис. Шак мындыг салым-чаяангыларның делгелге-мөөрейлери ам-даа болур дээрзинге бүзүрээр-дир бис» — дээш, киржикчилерге ам-даа хөй-хөй чогаадыкчы чедиишкннерни күзүзүш, тиилекчилерге акша шаңналын болгаш дипломнарны тывыскан.

Ол ышкаш коллективтиг ажыл дээш Самагалдай суурнуң болгаш Чадаана хоорайның уругларның уран чүүл школазының өөреникчилериниң «Тиилелгениң салюду» деп ажылын демдегледип шаңнаан. Делгелге-мөөрейниң ийги чергезиниң диплому-биле Чеди-Хөл кожуунуң Хову-Аксы уругларның уран чүүл школазының өөреникчизи Аржаан Санчат-оол база бирги чергениң диплому-биле Ак-Довурак уругларның уран чүүл школазының өөреникчизи Шораан Ооржак олар шаңнаткан.

Бадый-Өлзей Шөмбүл, 10 харлыг, «Улуг-даа кижилер, уруглар-даа демисежиң турган», Чаа-Хөл суур.

Бичин бөлүктүн тиилекчилери: Настя Дутова (Туран хоорай), Аңчы Очур (Танды кожуун, Межегей суур), Нелли Саая (Чадаана хоорай), Айсулуу Монгуш (Танды кожуун, Бай-Хаак суур) болгаш оон-даа өскелер.

Ортумак бөлүктөн Начын Иргит, Аганак Ховалыг (Бай-Тайга кожуун, Тээли суур), Ачыты Куулар (Чадаана хоорай), Чаян Монгуш (Танды кожуун, Бай-Хаак суур) база өскелер-даа тиилекчилер болуп шаңнаткан.

Улуг бөлүктөн Шолбан Декер-оол (Мөңгүн-Тайга кожуун, Мугур-

База ол ышкаш уругларның салым-чаяанын сайзырадып хөгжүдери-биле үлүүн кирип турар башкыларның ажылын база хүндүлел бижиктер-биле шаңнап демдеглээн. Ол дээрке И.В.Сухова (Туран хоорайның УУЧШ-зи), М.М.Монгуш (Бай-Хаактың УУЧШ-зи), У.Д.Саая (Чадаананың УУЧШ-зи), О.К.Мажаа (Эрзинниң УУЧШ-зи) болгаш оон-даа өске башкылар хүндүлел бижиктерге төлөптиг болган.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруктары.

Уругларның делгелге-мөөрейи

ССРЭ-НИҢ БИЛДИНМЕС ЭВИЛЕЛЧИЗИ

1941-1945 чылдары Ада-чурттуң Улуг дайынының Төп музейин «Тыва Арат Республиканың шупту ниити Тийелгеге!» деп делгелге май те ажиттыңган.

Азияның төвүнде бот-даа наан биче күрүнениң улусчу нарының Х Улуг Хуралының делегады Совет Эвилелинге келген фашист эжелекчилер чылча шаварына бүгү тала-дузаны кадар дугайында Демократияны чаңгыс үн-биле ху-алган.

Дайын чылдарында казылган алдын тывыжының база публиканың алдын курлавыры хире млн. рубль) бүрүңү Москвага шилчидип берген. чылдың июнь айдан 1944 ч. чедир Тыва Арат Республиканың фронтуга беш эшалоң белекте 50 муң дайынчы аъттары, 52 эжеш хаактары, 12 муң чөдүктүг тоннары, 15 муң кидис идиктерни, 70 муң тонна дүгүн, элээн каш чүс тонна тергелерни, шаңактары бол өске-даа барааннарны ниити биле 66,7 млн. рубль түңүңге дамчыткан. База ол ышкаш дыкчы 10 самолетту тудар даштыкы акшаны чыып берген.

Дайын шөлүңге Тывадан дайынчы тулчуп турган. Олар аразында ТАР-ның хамааты база бар. Даштыкы хамаатының аразындан бир-ле ду Совет Эвилелиниң Маадыр атты алганнарның бирээзи та Чүргүй-оол бооп, төөгүжө өскүрген. Тес-Хем болгаш Каа кожууннардан алдарлыг метчу Шумов алды алышкы маадырлыг чоруунун дугай делегейниң бүгү артиллер энциклопедияларында бижээн.

Тыва Республиканың сактыкын номунда 2 муң ажыг дайынчыларның ады кирген. Олар чевеглери Москвадан Берлин чедир...

Тыва эки турачы айтты кадронун дайынчызы, бо хунда улуг арат ажыл-агыйын удур олурар 85 харлыг Вера дүмовна Байлак Москва хоорайда делгелгениң ажыдышкыны киришкен.

Дина О

Өөрүп четтиришкн

Тываның сураглыг чогаал кескү партия-совет ажылдак элчин-дипломант база ш командири чораан подполковник Иргит Ужинмеевич Бадраны харлаан найырын бедик шына организаптап эрттирген Тес кожуунуң чагырга дар В.С.Орус-оолга, кожуун чагазының социал-политика тал биле килдизиниң даргазы Ч.У.Жалга, Чыргаландының чагыргазының даргазы М.К.А.га, школа коллективинге, ол чурукчу Сергей Ланзы аттыг тура одааның директору Р.К.А.га, чогаалчының хөй санны өөрүңге база төрелдеринге четтиргенин салгакчылары редип тур.

«ХҮРЕШТЕ» КЫЗЫЛ КОШ

Репортаж

Май 1. Кызылдың Национал парыгында «Хүреш» стадиону. Частын болгаш күш-ажылдың байырлалыга тураскааткан тыва хүреш. Ону В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери белеткээн. Стадионну бүрүнү-биле байырланчыг байдалга дерээн: ында-мында лозуннар, кызыл туктар...

Шүүлген мөге Ким Седен-оол-биле.

«Ак-көк хемнер кедээзинден уурал баткан...». Тываның Улустун аргаччызы Степан Сарыг-оолдун алуун чок бо сөстөрүнө бижиттинген Виктор Көк-оолдун «Байлак ууртум» деп ырын Тыва Республиканың алдарлыг артизи Луиза Мортай-оол чоргааранчыг кылдыр бадра берди. Артистер стадионче үнө халчыл келгеш, көрүкчүлөргө бижик кызыл тукчулаштарны үлөп тур. Нийтизи-биле 3 муң ажыг тукчулаштарны тыва театр кылган чүвө-дир. Эр хейлер!

«Ада-чурт ССРЭ-же немец-рашистиг эжелекчилер оор езу-биле халдаан! Бүгү чүвени — фронт-желе» дээн чарлал соонда, 1941-1945 чылдарның дайынчы ырлары чаңгылаанып үндү. Ооң соонда стадионга «С.К.-Х. Тока, Х.А. Анчы-каа» баштаан Тыва Арат Республиканың удуртукчулары көстүп келди. Ада-чурт айыылда, ону камгалаары-биле амы-тынын-даа караанманмас, фронтуга дуза херек, бүгү күжүвүстү олче углаалыңар дээн уткалыг чугааны бүгү чоннун мурунуга кылып, кыйгы салдылар.

«Кызыл кош! Фронтуга Тываның чонундан кызыл кош!» дээн сөстөр стадион иштин дыргын дола берди. Ылаң-ла, кызыл туктарын, лозунна-рын аскан тергелиг аъттарлыг кызыл кош көстүп келди. Теве, аът, шары тергелзэн араттар... Дайын үезинин ийи чүк-чүдүрер «Зис-тери... Оларны долдур кызыл шеригге дузаламчыны чүдүрген. Тыва эки турачыларга тураскааткан ыры чаңгылаанып үндү. Шериг хеп-терлиг тыва театрың эр артистери «Күлтегин» деп шииден Күлтегин-нин самын сүрлүг, чараш кылдыр бийап турда, чоргааранчыны! Ооң соонда улуг салгалдың кижилеринге эки билдингир ырлар «Чечектел-ле,

Сибирь», «Бирээзи барыын чүкче, бирээзи өске чүкче арат чоннун дайынынче аныяктар чорупкан...», «Каттыраңнаан караң чаңыңны гармонь-биле үдеп олур мен...» дээш-ле, ол үеде тыва дилче очул-дуртунган дайын дугайында орус ырлар улай-улай чаңгылаанып-ла тур.

Улаштыр Улуг Тиелелгениң 65 чылынга тураскааткан тыва хүреш-даа эгеледи. 65 мөгелер девип тур-да чараш-ла-дыр! Оларның ара-зында Тываның Арзылаң мөгези Маадыр Монгуш, Тываның Начын мөгелери Кунгаа Начын, Семис-оол Опанас дээш, кымнарны чок дээр. Аныяктар хүрежинге ийи удаа шүүлгеш, ийи автомашинаны шаң-налга алган мөге Өвүрнүн Дус-Даг-дан Ким Седен-оол база аныяктар ортузунга хүрешке шүүлгеш, авто-машинаны ойнап алган мөге Алек-сандр Хуурак көрүкчүлөрни өөртүп, ачыр-дачыр сегиржип турлар. Кызылдың ийи дугаар школазының доозукчузу, амгы үеде Кызылдың күрүне университетинин күш-куль-тура факультетинин студентизи Начын Монгуш кончуг шалыпкын чаңы-биле эрес хүрежип тур.

156, 128 мөгениң хүрежин кө-рүп чаңгылып калган тывалар бис-терге 65 мөгениң хүрежин көөрге, саат-даа чок-тур оо. Үр-даа бол-баанда, кол судья Каң-Демир Куу-лар болгаш хүрештин тайылбыр-лакчы-башкарыкчызы Тываның Улустун хөөмейжизи Коңгар-оол Ондар ийиги салыг доозулган деп чарлай каапты.

Ийиги салыгда Өвүрнүн аныяк мөгези Андрей Монгушту Тежит От-чугаш октаан. Үшкү салыгда Начын Монгуш Сайын-Белек Түлүштү ок-таан. Тываның Арзылаң мөгези Маадыр Монгуш биле Тежит Отчу-гаш үр-ле тутчуп келди. Чийк-адак

болгаш аныяа алыспайн турза-турза, бир карак чивеш аразында эптиг арганы кылган соонда, Арзы-лаң мөге октатты. Семис-оол Опа-нас Начын Монгуш-биле душчуп келди. Аай-дедир хончулаштыра-га-даа, шаг болуп туруп берди. Ынчап кээрге, мындыг солун арга-ны ажыглапты: кол судья ак-кара кажыктар суп алган хавын тудуп алгаш, мөгелерге чедип келди. Агын тып алган кижжи бодунун эптиг тудужун тудуп алыр чүвө-дир. Ак кажыкты Опанас тып алды, ын-чангаш Начынның белинден куужа-тап алды. Начын ынчаарга-даа, алдыртпайн салдырыпты. Ам Начын эптиг тудужун тудуп алгаш, көдүрө арак девээлзэш актап кагды. Кончуг шыырак удурланыкчызы Допуй-оол Эртинени Ким Седен-оол октаан.

Дөрткү салыг бетинде кол судья тускай шаңналдарны тыпсып эгеледи. «Эң-не чараш арга» дээш Кула Аяс (Мөңгүн-Тайга кожуун); «Тиелелгеже чүткүл» дээш — Андрей Монгуш (Өвүр кожуун); «Эң-не чараш девиг» дээш Омак Кара-Сал олар шаңнатты.

Дөрткү салыгда Кунгаа Начын-ны Тежит Отчугаш октады. А Мон-гуш Начынны Александр Хуурак октаан. Седен-оол Ким саарзык мөге болгаш, хос өткен.

Башкарыкчылар ол аразында Сүт-Хөл кожуунда Улуг Тиелелге-ниң 65 чылынга тураскааткан 128 мөгениң хүрежинин дугайында медээни база берип четтигип орлар. Соталыг телефон харылзаазы бар болгаш, амыр апарган шаг-дыр бо, кайда, чүү болуп турарын, ол-ла минутазында дораан билип аптып болур дээрзин Коңгар-оол Борис-ович магадап, Суг-Аксындан келген медээни дыңнатты. Ында база сөөлгү салыгда үш мөге арткан

Кызыл кош.

Ким Седен-оол.

Ыраажы артистер Ляна Өндүр, Анай-Хаак Донгак.

болду: чайын Наадым хүрежинге шүүлген Эрес Кара-Сал, Арзылаң мөгелер Андрей Хертек, Амир Монгуш. Түннелинде ийи удурла-ныкчызын октааш, Арзылаң мөге Андрей Хертек шүүлүп каан.

«Хүреш» стадионунда хүреште Тываның хоочун мөгези Даржаа Куулар көрүкчүлөргө Тыва Арат Республика уезинден эгелзэш, ат-сурагыг хоочун мөгелер дугайын-да солун төөгүлөрни чугаалап берип ор. Хөндөлөн чурттуг мөге Шончууржуктан эгелзэш, Бай-Тай-ганың Көл-Сөөк чурттуг чоннун мөге Намчыл деп адап чаңчыкканы Намчыл Салчак дугайында хөйүнү билип алдывыс.

Ол аразында 4-5-ки черни элзэн мөгелерге Тыва Республиканың Хүреш федерациязының дар-газы А.П. Дамба-Хуурак шаңнал-дарны тыпсыпты. Кунгаа Начын биле Монгуш Начын өңнүг телеви-зорларны алдылар.

Стадионда Голландияның те-левидение ажылдакчылары ийи журналист тырттырып чоруп турар боорга, тывалар хүрежинге ол хире ынак улус-тур деп чүвени көргүзүп-тээлиңер дээн соонда, театрның артизи, ынак ыраажыыс Сайдаш Монгуш көрүкчүлөрни хей-аът кирип дирижерлаарга, ооң аайы-биле стадионга коргунчуг дааш-шимээн, алгы-кышкылыг «чал-гылар» чалгып эрти. Бут бөмбүүн көргүзүп турда, телевизордан ындыг чалгыларны кижжи көөр бооругай, херек кырында дириг кижилерин «чалгыын» көөрге, дыка-ла дээштиг, чараш болду.

Бешик салыгда база-ла үш

мөге арткан: Ким Седен-оол, Тежит Отчугаш, Александр Хуурак. Түн-нелинде ийи удурланыкчызын саат чокка октааш, Өвүрнүн Дус-Даг-дан Ким Седен-оол шүүлген. Ким биле Отчугаш база үстүнде тайылбыр-лааным ышкаш, ак-кара кажык тыртыжып тургаш окташтылар. Шүүлген мөгеге шаңналды Ада-чуртун Улуг дайынынның кир-жикчи, эки турачы кырган-авай Вера Чүлдүмовна Байлак тывысты.

Хенертен коргунчуг улуг бара-баннарның дүккүлзэн даажы чаңгы-ланы берди. Оларны тыва театр кылдырткан чүвө-дир. Беш улуг барабан. Кызылдың уран чүүл кол-леджизинин сургуулдары байыр-лалда барабаннап, чыылган чонга аян тудуп турар болду.

Хенертен стадионнун ортузунга артистер улуг «одагы ужулду». Ону долгандыр олар самнап, көрүкчүлөрни самче чалап тур. Чараш байырлал хөй чоннун самы-биле доозулду.

Мындыг бедик утка-шынарлыг көргүзүг дээш театр артистеринге чоннун мурундан өөрүп четтир-генивисти илеретпес аргажок. В.Көк-оол аттыг театрың дирек-тору, ол байырлал-көргүзүгнүн дерилге-каасталгазынын удуртук-чузу Начын Кара-оолович Шалыкка болгаш бо бүгү оюн-көргүзүгнүн кызыл кошун режиссеру Тываның Улустун болгаш Россияның алдар-лыг артизи Алексей Кара-оолович Ооржакка чараш байырлал дээш четтирдивис.

Светлана БАЛЧЫР.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУН тырттырган чуруктары.

Күлтегиннин самы.

Дайынчы «ЗИС-5».

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чылын байырлаарының талазы-биле культура-массалыг болгаш спортчу хемчеглерниң ПЛАНЫ

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан, чогаадыкчы коллективтер болгаш аныяк күүседикчилер аразында делегей чергелиг «Азияның төвүнде классик-шоу» конкурс-фестиваль — республиканың уругларның уран чүүл школазының залында май 5-7 хүннеринде 10.00 шакта;

Биче концерт бөлүмүнүн айттар-биле көргүзүчү — Каа-Хем биле Сукпак суурларга май 6-да 11.00 шакта;

ТР-ниң ИХЯ — ТВЦ — Эки турачылар кудумчузу — Ленин кудумчузунга май 7-де 12.00-15.00 шактарда;

Южный — № 50 садыг — Башня — Ол чарыкка (№ 8 школа) май 7-де 15.00 шакта;

Стол теннисинге республика маргылдаазы — «Сүбей» УСК май 6-8 хүннеринде хүннүн-не 9.00 шакта эгелээр;

Тываның чурукчуларының Ада-чурттуң Улуг дайынының дугайында «Дайынга хуюкталган...» деп делгелгениң ажыдышкыны — Национал музейге май 7-де 14.00 шакта;

Улусчу театр ортузунга «Алдын маска-2010» конкурстун лауреады, Чөөн-Хемчик кожуунунуң культуру килдизинин К.Ч. Сагдының «Мөңгө найыр» деп шиизи — УЧБ-ге май 7-де 16.00 шакта;

Бильярд, теннис, шыдыраа талазы-биле спортчу маргылдаалар — Дыштанылганың болгаш культураның Национал паригына май 7, 8, 9 хүннеринде;

Тыва эки турачы Г.Т. Доваадорнуң чырыкчылыг адынга тураскааткан херээжен командалар аразында волейболга республика маргылдаазы — Эрзинниң Кызыл-Сылдыс суурга май 7-8 хүннеринде хүннүн-не 10.00 шактарда;

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан кичээл — Тыва Республиканың ниити өөредилге албан черлеринге май 8-те 9.00 шакта;

«Тываның аныяктары» солуннуң шаңналы дээш чиик атлетикага республика маргылдаазы — «Советтик Тываның 5 чылы» стадионга май 8-те 10.00 шакта;

Черниң уг-шиин тыварынга ТР-ниң бирги чери дээш маргылдаа — Каа-Хем хемни кежир көвүрүг чанынга (Көк-Тей кежиинге) майның 8-10 хүннеринде хүннүн-не 10.00 шакта;

«Кым-даа, чүчү-даа уттундурбаан» деп хөгжүмнүң танцы композициязы — Автоорук техникумунга, «Сүбей» УСК-га, Национал музейге база Арат шөлүнге май 8-те 11.00 шакта;

Школачылар ортузунга тыва хурешке республика маргылдаазы — Эрзинниң Кызыл-Сылдыс суурга май 8-те 13.00 шакта;

61 мөгениң республика маргылдаазы — Эрзинниң Кызыл-Сылдыс суурга май 8-те 14.00 шакта;

1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан байырлал концерти — «Тет-а-тет» театрыга май 8-те 14.00 шакта;

Тываның күрүңе филармониязы биле үрер хөгжүм оркестринин каттышканы «Тиилекчи чонга — алдар» деп концертинин баштайгы көргүзүү — Арат шөлүнге май 8-те 15.30 шакта;

«Надя Рушеваның чуруктарында дайын болгаш тайбың темазы» деп делгелгениң ажыдышкыны — Национал музейге май 8-те 14.00 шакта;

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан «Тиилелгениң бо хүнү...» деп байырлал концерти — Улусчу чогаадылгачыныңга май 8-те 17.00 шакта;

ТР-ниң ИХЯ-ның

девискээринде, Кызылдың № 12 школазында интернационалчы дайынчыларга тураскаалдарга, Салчак Токаның тураскаалына, Кызыл партизанин тураскаалына чечектер салыры — май 9-та 08.00 шакта.

Кызыл хоорайда 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан мемориалдыг комплекстин байырлыг ажыдышкыны —

Национал парк чанында мемориалдыг комплекс шөлүнге май 9-та, 09.00 шакта;

Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 65 чылынга тураскааткан байырлыг чыскаал —

Национал парктан Арат шөлүнге чедир май 9-та 10.00 шакта;

«Өндүр ол чылдарга мөгелиңер» деп байырлал концерти — Арат шөлүнге май 9-та 12.30-14.00 шактарда;

«Ак-көк аржыыл» деп байырлалдыг дыштанылгачы акциязы — Дыштанылганың болгаш культураның национал паригының төп шөлүнге май 9-та, 13.00 шакта;

Тыва эки турачыларның чырык адынга тураскааткан Тыва Республиканың эң шыырак 128 мөгезинин аразында республика маргылдаазы — «Хүреш» стадионунга май 9-та 13.00 шакта;

Арат шөлүнге хөглээшкинниң оюннар программасы — Арат шөлүнге май 9-та 15.00-17.00 шактарда;

«Кым-даа, чүчү-даа уттундурбаан» деп хөгжүмнүң танцы композициязы — Арат шөлүнге май 9-та, 20.00 шакта;

«Тиилелгеге деңгежилиңер» деп аныяктар программасы, дискотека — Арат шөлүнге май 9-та, 21.00 шакта;

Тиилелгениң салюду — Арат шөлүнге май 9-та 23.00 шакта;

Ча адарынга ТР-ниң бирги чери дээш республика маргылдаазы — РСДЮСШОР-нун кара адар тиринге май 15-16 хүннеринде, 10.00 шакта;

Уран гимнастика талазы-биле ТР-ниң бирги чери дээш маргылдаа — «Сүбей» УСК-га май 16-да 12.00 шакта;

Шеригже кыйгыртыр аныяктар ортузунга спартакиада — «Советтик Тываның 5 чылы» стадионунга май 28-31 хүннеринде, 9.00 шакта эгелээр;

Ниити билеге школаларының өөреникчилеринин ортузунга «Тиилелгениң салюду» конкурс — Национал музейге майның 5-31 хүннеринде, (график езугаар);

«Кым-даа, чүчү-даа уттундурбаан!» деп темалыг экскурсия — Национал музейге майның 4-31 хүннеринде (график езугаар).

Юбилейиңер-биле!

Бистин эргим уруувус, Эрзин ортумаг школазының директору Римма Маадыровна НУРЗАТТЫҢ майның 5-те алдын юбилейи. Ол — ада-иезинин дун уруу, үш дунмазының угбазы, оолдун, кыстың ынак авазы, ачы-буянныг амыдырал айтыкчызы.

Ол ус-шевер, бижип, чуруп, аргып, даарап, аш-чем кылып турда — «алдын холдуг». Даандырган ажил-ижинге быжык туруштуг, бедик ээ-харыысалгалыг удуртукчу. Эш-өөрүңге, ада-оранынга бүзүрелдиг, күзенчиг эш.

Бо бүгүңүң бадтыкалыг-уруувус Россия Федерациязының ниити өөредилгезинин хүндүлүг ажилдакчызы, Тыва Республиканың өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы.

Уруувуска буян-кежикти, узун назынны, бедик тура-сорукту, кадыкшылды шупту йөрээдивис.

Авазы, ачазы, дуңмалары, керни, күдээзи, Кызылда даай-авазы, честези, Омск, Новосибирск хоорайларда оглу, кызы, өөнүң ээзи.

Мөңгүн-Тайга кожуунун Мөген-Бүрен ортумаг школазының хоочун башкызы Наталя Хойлак-ооловна КУУЛАР юбилейи демдеглээн.

Аныяк-чаш үеңерден башкы эртемни шилип алгаш, Амга чедир арат-чоннун ажи-төлүн эртемнерге өөреттинер. Ажил-иштиң түңнелдери халас барбаан Аравыста башкыларны,

эмчилерни кымны чок дээр. Бежен харлаан алдар-аттыг чылың-биле Аас-кежик, өөрүшкүнү, кадыкшылды Аравыста ам-даа хөй чыл чурттазын деп Ада-ие, өөреникчилери йөрээп тур бис.

11 «а» класстың өөреникчилери, ада-иелер

«ШЫН» СОЛУННУ ДАМЧЫШТЫР

Бистин ачавыс, честевис, оглувус, даайывыс, күдээвис Багыт Владимир БАЙКАРАНЫ сөөлгү орукче үдешкен баян-колчул терлиг-хаяжыларга, Каа-Хем суурнун чурттачыларынга четтирип, чедир мөгейдивис.

Авазы Мария Багыт-дуңмалары Саяна Куулар, Люда Мендот

Энерелдиг эмчи дуңмавыс, эживис Валентина Дукпаровна ХЕПЧИНИҢ чырык адынга

Эмчи дуңмавыс, эживис ам чораан болза, май 2-де 55 харлаар ту Каа-Хем кожуунун Суг-Бажы суурнун эмнелгезинге 34 чыл дургу ажилдап, суурунун чонунга амыдыралының сөөлгү хүннеринге билиин, дузазын көргүзүп келген. Ол — ийи кысты өстүргеш, э билеге чедирип каан эргим ава.

2009 чылдың декабрь 3-те Валентина Хепчи ажылының аайы Сарыг-Сеп чорааш, автомобиль озал-ондаанга таварышкаш, бисте кезээ мөңгөде чарлып чоруткан, ооң-биле кады чораан өөнүн инвалид бооп арткан.

Хайыралыг эживистин харлаан хүнү чедип келди. Кара чаштан эдеришкен ханы ынак эживисти Хайлыг өлүм алгаш баарын билбээн-дир бис. Оюп эртип кааптып болбас, ондактыг-дыр Оо, халак, билирим кай, ол хүн чорбайн баарың кай, Чораан ояар чоруй бардың, Чоннун, эжиң-өөрүң чоктап чор бис. Чогуң бүтпээн ажил-ижиң чогултуп бээр хүлээлгевис. Арат-чоннун кады дээштин Амыр эвес тулчуп чордун. Айыыл-халап уржуу-биле Аныяк-чаш назынындан чарлып чоруттун.

Уруглары, чоок төрелдери болгаш эш-

Тес-Хем кожуунун чагыргазы кожуун чагыргазының дары Владимир Соянович Орус-оолга болгаш ооң өөнүн ишти Эвелин Дадар-ооловна оларның оглу

Владимир Владимирович ОРУС-ООЛДУҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илергейлеп Силерниң-биле качыдап тур бис. Утпас бис.

Тес-Хем кожуунун Төлээлекчилер хуралы кожуун чагыргазы даргазы Владимир Соянович Орус-оолга оглу

Владимирниң

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илергейлеп Силерниң-биле кады бис!

ШЫН Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru

КИЛДИСТЕР: нийтиел-политиктиг килдис — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, окулга — 2-03-87, көдээ ажил агый, чагаа — 2-17-09, үлөтүр — 2-40-77.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 4 ама.

Тираж 9140. Чагыр 53. Номери парлагаче дужаганы: график езугаар 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б.ОАО Банк "Тувакред" Кызыл ИНН — 1701008465; корр. сч. 30101810600000000729 БИК 049304

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызынын Ортал Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2 чылдың май 14-те эде бүрткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730.

ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлал (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материалдарның авторларының бодалда редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыганы санна болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар ботта харыылаар.